

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

JANA HAJDINJAK

REAFIRMACIJA BREZRAZREDNE DRUŽBE ?

DIPLOMSKO DELO

LJUBLJANA, 2005

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

JANA HAJDINJAK
MENTOR: DOC. DR. MATEJ MAKAROVIC

REAFIRMACIJA BREZRAZREDNE DRUŽBE ?

DIPLOMSKO DELO

LJUBLJANA, 2005

ZAHVALA

Najlepša hvala mentorju, doc. dr. Mateju Makaroviču, za izčrpne strokovne usmeritve pri nastajanju diplomske naloge in red. prof. dr. Ivanu Berniku, ki me je za temo navdušil in mi podal nekaj temeljnih iztočnic za obravnavo. Hvala mami in Damijanu za razumevanje in spodbudo.

KAZALO	stran
1. UVOD	1
2. KLASIČNA RAZREDNA TEORIJA	3
3. MERJENJE RAZREDNE DRUŽBENE STRUKTURE	6
4. OPONIRANJE RAZREDNIM ANALITIČNIM KONCEPCIJAM	10
4.1 STRUKTURA DRUŽB	14
4.2 DRUŽBENE SKUPINE	18
4.3 EKONOMSKI TEMELJI DRUŽB	21
4.4 DRUŽBENA REPRODUKCIJA	24
4.5 KULTURA	26
4.6 POLITIKE	30
5. NE-RAZREDNE OBLIKE DRUŽBENE NEENAKOSTI	34
5.1 OBLIKOVANJE IN KREPITEV INTELEKTUALNEGA KAPITALA	34
5.2 DRŽAVLJANSTVO	35
5.3 ŽIVLJENJSKI STIL IN POTROŠNIŠKI VZORCI VEDENJA	36
6. SKLEP	41
7. LITERATURA	44

1. UVOD

Človek je verjetno že kmalu na začetku svoje evolucijske poti doživiljal nepravična razmerja in odnose, ki jih je arbitrarno opredeljeval glede na svoje življenjske izkušnje. Pravičnost bi težko definirali zunaj njenega bipolarnega odnosa z ne-pravičnostjo. Pravičnost pridobi status pomembne vrednote predvsem za skupine ljudi in posameznike, ki občutijo deficit določene družbeno ključne dobrine.

Doživljanje nepravičnosti neizogibno izhaja iz objektivnih neenakosti v lastnostih in sposobnosti ljudi. Razporejanja resursov, izvorov moči in prestiža pa ne vodijo »naravna« pravila, ki sama po sebi usmerjajo stvarni potek dogodkov. Priviligirane skupine z ekonomskim ali druge vrste kapitalom težijo k ohranjanju obstoječega družbenega stanja, tj. k vzdrževanju njim ugodne alokacije privilegijev različnih vrst.

Številni družboslovni raziskovalci so vprašanja o družbeno pogojenih razlikah med ljudmi od začetka konstituiranja humanističnih vedenj poskušali razumeti preko različnih znanstvenih razlagalnih mehanizmov. Koncept družbenega razreda je eden izmed najvidnejših interpretacijskih aparatov razvrščanja ljudi v družbene kategorije, predvsem marksistična različica le-tega. Razredna teorija Karla Marxa s svojimi teoretičnimi in aplikativnimi razsežnostmi še danes spodbudi k razmišljanju marsikaterega družboslovnega avtorja.

V obdobju zgodnjega kapitalizma, ko sta se razreda lastnikov produkcijskih sredstev in delavcev najbolj jasno konstituirala, in je bilo odnose med njima mogoče opisati z marksističnim pojmovnim aparatom. Karl Marx je družbene spremembe industrijsko razvijajočega se Zahoda opisoval s spoznavnimi orodji, ki so se oblikovala skozi pretekla obdobja zgodovine človeštva in so na eni točki časovne in prostorske premice dosegla določeno vsebino in obliko. Posameznik svojih izkušenj in spoznanj nikoli ne gradi avtarkično, izključno le iz njemu lastnih miselnih vzvodov. Človekovo delovanje in razmišljanje je vedno tudi rezultat njegovih interakcijskih povezav z drugimi ljudi. Izhajajoč iz tega bi za Marxove ugotovitve težko rekli, da so univerzalne in da preraščajo zgodovinske prostorske in časovne determinante.

V času padca komunističnih avtoritarnih režimov nekdanje Sovjetske Zveze in držav Vzhodne Evrope, v začetku intenzivnejšega opozarjanja na nevarnosti ekološkega onesnaževanja in zlorabe človekovih pravic so se do tedaj močno utrjeni stebri marksistične podobe družb nedvomno zamajali. V zahodnoevropskih državah so se sočasno izvajali politični programi ekonomske deregulacije, ki so industrijsko visoko razvite države izpostavile gospodarski recesiji in porastu multunacionalnih investicij. Liberalni misleci so kapitalizem razglašali kot edini zmagoviti, tj. smiselni in učinkoviti, svetovni gospodarski sistem, nekateri so govorili celo o koncu zgodovine (Lee in Turner 1996).

So torej Marxove teze o eksploataciji in z njo povezano družbeno ureditvijo aktualne še danes? Raziskovalci, ki so se in se še ukvarjajo s tem vprašanjem, ponujajo različne odgovore. Lahko bi jih razdelili v dve skupini: na tiste, ki menijo, da v obdobju poznega kapitalizma razvitega Zahoda o družbenih razredih ni več mogoče govoriti, in tiste, ki se jim ideja o razredni družbeni stratifikaciji zdi še vedno živa. Moja osrednja teza je, da sodobnih družb razvitega Zahoda ne moremo proučevati z razrednim konceptualnim aparatom, kot ga je razvil Marx. Številne gospodarske, politične in kulturne spremembe zahodnoevropskih držav od začetka razvoja industrijskega kapitalizma do danes spodbujajo k formiranju novih oblik družbene neenakosti. Uporaba ustrežnejših teoretičnih okvirjev ni pomembna le za verodostojnejšo akademsko obravnavo tematike. Teoretične predpostavke analitikov naj bi našle odmev v družbenem prostoru, kjer se ustvarjajo in utrjujejo. Ustrezne definicije družbenih razredov so nenazadnje pomembne za oblikovanje in praktično implikacijo številnih politik držav.

Obravnavo v diplomski nalogi bom začela z vnovično refleksijo (neo-)marksističnih in (neo-)veberjanskih koncepcij razredne strukturiranosti družb, nadaljevala z tehtnimi argumenti za opuščanje razrednih analitičnih orodij in zaključila z iskanjem novejših analitično konceptualnih rešitev. Te lahko morda celovitejše zajamejo širše družbene, kulturne in politične spremembe sodobnosti in z njimi povezane nove oblike družbene slojevitosti. Znanje, državljanstvo in življenjsko stilni vzorec se danes zdijo kot vidnejši dejavniki družbenega umeščanja posameznikov. Nalogo bom sklenila z možno opredelitvijo družb razvitega Zahoda danes z vidika družbene hierarhičnosti, tj. kot statusno določene družbe.

2. KLASIČNA RAZREDNA TEORIJA

Družbeni razred je široko uporabljen pojem za opisovanje družbenih struktur neenakosti modernih družb. Nekateri avtorji so jih opredeljevali kot družbene sile, Marx pravi, da celotna človeška zgodovina predstavlja zgodovino razrednih bojev (v Crompton 1993). Teoretični prispevki Karla Marxa in Maxa Webra predstavljajo pomemben prispevek k sociološki razredni analizi, njun vpliv je v akademskih krogih velik še danes.

Družbeni odnosi po Marxu temeljijo na odnosih ekonomske produkcije, natančneje na vzorcih lastništva in kontrole. Dva velika razreda kapitalistične družbe sta buržuazija, kapitalisti, in proletariat, delavci. Prvi so lastniki produkcijskih sredstev in izvajajo kontrolo nad delovno produkcijskim procesom, drugi pa so lastniki delovne sile, ki so jo prisiljeni prodajati buržuaziji, če naj preživijo. Pravičnejšo družbo je mogoče doseči s socialistično revolucijo, ki bo odpravila zasebno lastnino.

Marksistična teorija se je po Marxu razvijala v različne smeri. Analiza družbenih razredov Nicosia Poulantzasa (v Wright 1978) kot francoskega strukturalnega marksista izhaja iz treh temeljnih predpostavk:

1. razredni boj kot osnovna določevalna kategorija razreda
2. razredi kot odraz objektivnih družbenih delitev dela
3. strukturna determiniranost razreda ne le na ekonomski, pač pa tudi na politični in ideološki ravni.

Poulantzas (v Wright 1978) poudarja strukturno determiniranost družbenega razreda. Med proletariat uvršča le nizkokvalificirane manualne delavce, ki produktivno delajo, tj. proizvajajo dodano vrednost. Drugi delavci, ki delajo za plačilo (neproduktivni zaposleni, intelektualni delavci, vodilni kadri), predstavljajo novo malo buržuazijo ali v primeru menedžerjev buržuazijo. Družbene pozicije posameznikov ne temeljijo nujno le na pripadnosti enemu razredu, včasih ljudje zavzemamo tudi kontradiktorne družbene položaje. Razredni boj je že v analizah Karla Marxa predstavljal inherentno determinanto razreda. Razred po Poulantzasu (v Wright 1978) v nasprotju z Marxom ni povezan s samozavedanjem razreda kot družbene sile.

Poulantzas (v Wright 1978) opozarja na določeno stopnjo posameznikove nujne določenosti z družbeno lociranostjo. Pravi, da objektivne družbene pozicije ljudi niso odvisne od njihove volje. Posameznik s svojim odločnim delovanjem lahko izboljšuje svojo umeščenoost v družbene tokove in tako razvija in utrjuje svoje vzvode moči, a družbena strukturiranost se zaradi interesa vladajočih razredov, ki so nosilci ekonomskega ali političnega kapitala, ohranja. Kompleksnost političnih in ekonomskih silnic družb se na kratek rok, tj. nekaj desetletij, malo spreminja.

Analizo strukture objektivnih družbenih pozicij je po Poulantzasu (v Wright 1978) potrebno ločiti od analize posameznikov, akterjev teh pozicij. Družbeni razred je zaradi reprodukcije družbenih položajev znotraj družbene delitve dela strukturno determiniran. Za definiranje razredov je tako potrebno proučiti objektivne položaje znotraj antagonističnih družbenih odnosov, ki izhajajo iz družbene delitve dela.

Marx je družbeno strukturo razdelil na bazo, ki pomeni pogoje za ekonomsko reprodukcijo, in nadstavbo, ki temelji na družbeni bazi in jo sestavljajo kulturna, politična, ideološka in druge sfere družbe. Poulantzas (v Wright 1978) z razliko od Marxa ne poudarja nujnosti dejavne politične angažiranosti delavskega razreda v smislu revolucije za spremembo obstoječega družbenega stanja. Po Poulantzasu sta osnovna konstitutivna elementa družbenega razreda poleg ekonomske določenosti tudi političnost in ideološkost.

Zaradi tehtnosti Poulantzasovih (v Wright 1978) argumentov o družbeni determiniranosti razreda lahko rečemo, da je znanstvena refleksija družb razvitega Zahoda skozi prizmo marksističnih razrednih koncepcij neprimerna. Interpretativno orodje raziskovalcev se oblikuje v obdobju njihovega delovanja in zrcali tedanje družbeno stanje. V obdobju močno razvitega industrijskega kapitalizma je o bilo o razredih kapitalistov in delavcev smiselno govoriti. Današnje obdobje pa lahko vsaj v smislu zmanjšanja izrazite zaznamovanosti družb Zahoda s kapitalističnim gospodarskim sistemom opisujemo kot »post-kapitalistično« obdobje.

V povezavi z Marxovo razredno teorijo je zanimiva kritika Ralfa Dahrendorfa, enega najvidnejših in najvplivnejših sodobnih nemških sociologov in teoretika konflikta. Dahrendorf meni, da leži najspornejši del Marxovega teoretiziranja v zvezi med razredi in

lastniškimi odnosi. Ključnega vzvoda konfliktnosti družbenih prostorov ne predstavlja ne/posedovanje določenih dobrin, pač pa odnosi pod- in nadrejenosti, ki vplivajo na ravnanje posameznikov (Jogan 1976, glej Dahrendorf 1988).

Weber v nasprotju z Marxom meni, da je potrebno vse družbene kolektivitete in fenomene reducirati na njihove individualne konstituense. O razredu govorimo, ko ima skupina ljudi podoben dostop do življenjskih možnosti, ki so povezane z ekonomskimi interesi in možnostjo zaslužka ter v skladu s tem zasedajo določen položaj na trgu dela (Gerth in Mills 1958).

Tudi Pakulski in Waters (1996) pravita, da je nedopustno razred označiti kot zgolj substrukuro širšega družbenega konteksta ali statistično kategorijo, ne da bi upoštevali družbene odnose, socialno razdaljo, vzorce interakcije in vzorce povezovanja. Razred je sociološko zanimiv kot družbena entiteta, družbeni razred kot tak se dotika vprašanj eksploatacije, tekmovalnosti, dominacije in subordinacije. Družbe se razlikujejo po številu razredov, obsegu polarizacije razrednih delitev, jasnosti razrednih meja in razsežnosti konflikta. Za potrditev obstoja razreda v družbi je potrebna minimalna tendenca k združevanju posameznikov. O razredni družbi govorimo, ko družbene skupine na osnovi ekonomskih razlik med posamezniki tvorijo ogrodje družbene strukture.

Poleg umeščenosti razreda v družbeno strukturo pa je potrebno opozoriti tudi na samopercepcijo pripadnikov razreda. Celostno izoblikovan razred vsebuje določeno stopnjo samoprepoznavnosti in samoidentifikacije njegovih članov, ki nujno ne vključuje eksplisitne razredne terminologije ali antagonistične in tekmovalne zavesti. Osnovni konstitutivni predpogoj razreda je zavest članov o pripadnosti razredni skupini in uporaba prepoznavnih izrazov kolektivne samodeskripcije. Razlikovanje med »nami« in »njimi« je temeljni pogoj za skupine razrednih akterjev (Pakulski in Waters 1996).

3. MERJENJE RAZREDNE DRUŽBENE STRUKTURE

Konfliktne teorije stratifikacije vidijo delitev dela in razvoj družbenih razredov kot stalen vir konflikta in napetosti v družbi. Razredne sheme neo-veberjanca Johna Goldthorpa in neo-marksista Erika Olin Wrighta temeljijo na oblikah družbenih razredov Marxa in Webra. Goldthorpe razvrsti poklice v sedem členjenih razrednih kategorij glede na posameznikov tržni položaj in njegovo delovno pozicijo (Crompton 1993).

Erik Olin Wright (1978) se je prav tako ukvarjal z razredno družbeno strukturo znotraj strukture zaposlitvenih odnosov. Wright meni, da vprašanje družbenih razredov ni omejeno na izključno teoretične akademske kroge, pač pa je odgovor nanj nazoren odsev dejanskih družbenih ureditev. Intelektualna produkcija je vedno prikaz časa in prostora, v katerem nastaja. Če bi bila razprava o razredih le predmet akademskih krogov, potem bi bil njen izid z vidika družbenega pozicioniranja ljudi povsem irelevanten. Razredi predstavljajo realne vzvode konstruiranja družbenega prostora z vsemi pripadajočimi posledicami (glej Best 2005).

Način oblikovanja razredov, tj. predvsem ne/vključenost kategorij družbenih položajev v določene razrede, je za razumevanje razrednega boja in družbenih sprememb ključnega pomena. Širina definicije delavskega razreda in njegov odnos z drugimi razredi je pomembna osnova za oživitve socialističnih politik.

Marksisti se strinjajo, da manualni delavci, ki so neposredno vključeni v produkcijo materialnih dobrin, sodijo v delavski razred kljub njihovi vprašljivi politični in ideološki družbeni angažiranosti. Glede drugih kategorij delavcev pa raziskovalci niso enotnega mnenja. Nekateri marksisti uvrščajo med proletariat le produktivne manualne delavce (Poulantzas 1975 v Wright 1978), drugi trdijo, da v delavski razred sodijo tudi rutinizirani beloovratniški poklici (Szymanski 1972 v Wright 1978), nekateri pa celo, da bi morali vse, ki delajo za plačilo, uvrščati med delavce (Freedman 1975 v Wright 1978).

Kapitalistični gospodarski sistem Zahodnih družb je od začetkov doživel številne spremembe. Medsebojno povezane strukturalne spremembe, ki so povezane z družbenimi procesi, na katerih temeljijo družbeni odnosi danes, so:

1. naraščajoča izguba kontrole delavcev nad delovnim procesom
2. elaboracija kompleksnih hierarhičnih vzorcev avtoritete v kapitalističnih podjetjih in birokratskih uradih
3. diferenciacija funkcij kapitala.

Nihče ne more zanikati porasta profesionalnih menedžerskih hierarhij v modernih korporacijah, kot tudi ne upada števila družinskih podjetij. Separacija lastništva in nadzora v velikih podjetjih vključuje kompleksen proces številnih strukturalnih transformacij in diferenciacij:

- funkcionalna diferenciacija med ekonomskim lastništvom in posestjo ter
- ločevanje med legalnim in ekonomskih lastništvom.

Ključna akterja kapitalistične družbe, buržuazija in proletariat, predstavljata skrajna pola razrednih družbenih odnosov znotraj navedenih procesov. Družbo tvorijo tudi drugi posamezniki, ki se prav tako umeščajo v družbena razmerja neenakosti, ki jih kontradiktorna dvodimenzionalna marksistična koncepcija kapitalisti-delavci ne zajame (gospodinje, študenti, upokojenci). Te kategorije ljudi po opredelitvah kapitalističnih produkcijskih razmer, tj. lastništva kapitala skupine kapitalistov in posedovanja dela delavcev, ne prispevajo k ekonomski (re)produkciji družbe. Ne moremo pa spregledati ali celo zanikati drugačnega, a še vedno ustvarjalnega, aktivnega in posrednega prispevka teh skupin družbeni blaginji. Ozka definicija odnosov produkcije tudi izključi skupine, zaposlene v administrativnem, ideološkem in represivnem aparatu družbe (Wright 1978). V današnjih družbah Zahodne Evrope je izključno dvopolno kategoriziranje posameznikov med lastnike produkcijskih sredstev ali lastnike delovne sile neprimerno, saj se pri refleksiji družbenih razmer srečujemo z vse več novih kategorij ljudi (na primer menedžerji).

Obstoj razrednih interesov predpostavlja zavest o pripadnosti kolektiviteti, ki naj stremi k določenemu objektivnemu cilju. Če lahko govorimo o objektivnih interesih skupine, potem je nujno preseganje subjektivnih želja in potreb posameznikov, ki skupino sestavljajo. Delavci lahko po tem pojmovanju postanejo le potencialni objekti uresničevanja »skupnih« ciljev (Wright 1978). Utilitaristična koncepcija racionalnega in egoističnega posameznika tu ne najde svojega mesta. Menim, da je govoriti o objektivnih vzvodih

družbenega boja v obliki interesov ravno tako vprašljivo kot predvidevati o subjektivni angažiranosti pri tem ali razredni zavesti družbenih akterjev. Stvarnost interesa je verjetno smiselna le ob minimalni možnosti njegove uresničitve. Vendar pa se zdi, da lahko delavci predrejo kopreno mistificirano nespremenljivih družbenih odnosov s kapitalisti le preko razumevanja družbeno-razredne situacije in aktivnega zavzemanja za svoje skupne cilje. Transformacijo objektivnega interesa delavske socialistične revolucije v subjektivni motiv delovanja lahko ovira tudi represivna narava države (Wright 1978). Objektivnemu delovanju skupine mora nujno predhoditi subjektivna potrditev vsakega njenega člana o smiselnosti uresničevanja kolektivnih ciljev, če naj bo delovanje resnično učinkovito. Zdi se, da je spodbujanje delavskega razreda k uresničevanju »skupnih« ciljev le politična pretveza vladajočih za ohranjanje podpore ljudskih množic. Vztrajanje pri razrednih formulacijah v tej luči še bolj izgubi svoj smoter, saj je govoriti o enotnem razredu z enotnimi cilji precej vprašljivo (glej Bell 1988: 405, Gorz 1982, Wallerstein 1999).

Neposredni razredni interesi pomenijo interese znotraj določene strukture družbenih odnosov, temeljni razredni interesi pa to strukturo socialnih razmerij postavljajo pod vprašaj. Neposredni interesi se oblikujejo znotraj določenega načina produkcije, medtem ko osnovni interesi do obstoječega načina produkcije vzpostavijo kritičen odnos. Neposredni ekonomski interesi delavskega razreda so definirani s tržnimi razmerami, izražajo jih s prizadevanji za izboljšanje plač, boljše delovne pogoje in večje možnosti izobraževanja. Temeljni interesi delavcev se kažejo v njihovi potencialni težnji po uveljavitvi socialističnih ekonomsko-družbenih pogojev (Wright 1978: 89).

Omenili smo že, da določenih družbenih pozicij ljudi ni mogoče definirati znotraj družbenih odnosov produkcije, zato je potrebno oblikovati širše definicije razredov.

Možne opredelitve delavskega razreda bi lahko bile:

1. delavska razredna pozicija znotraj družbenih odnosov produkcije, na primer delo za plačilo, ki ne vključuje nadzora nad denarnim, fizičnim kapitalom ali delovno silo
2. delavski razred z delavskimi družinskimi koreninami
3. delavski razredni položaj znotraj političnih in ideoloških aparatov, na primer položaji, ki so izključeni iz formiranja ali izvajanja državnega nadzora in ideologije.

Komplementarno navedenim opredelitvam lahko izdelamo tudi definicije za razred kapitalistov (Wright 1978). Wright je poskušal preoblikovati in dopolniti Marxove razredne koncepcije, ki pa so po mojem mnenju še vedno pomanjkljive. Menim, da definicija, ki posameznike družbeno pozicionira glede na njihovo družinsko zgodovino, vnaprej izključi vsakršni družbeni mobilizacijski potencial posameznika. Definicija, ki se nanaša na politično in ideološko družbeno opredeljenost posameznikov odpira prostor še preostalim dejavnikom družbene umeščenosti individuumov.

Z večanjem števila posameznikov, ki skupino delavcev presegajo, v razred buržuazije pa še ne sodijo, se mamejo temelji marksistične koncepcije družbenega razreda in se hkrati rahlo odpira prostor manjše družbene neenakosti. Z odsotnostjo izrazitih bipolarnih pozicij se samodejno rahljajo stroga in ostra pravila razvrščanja ljudi v kategorije ter se morda odpira prostor za posameznikovo aktivno spreminjanje njegovega družbenega položaja (glej Marger 2002, Žižek in Riha 1981, Blalock 1991).

V nasprotju z Wrightovo skoraj matematično natančno razredno strukturo pa Pierre Bourdieu (v Crompton 1993) poudari raznoliko in družbeno oblikovano naravo »družbenih razredov«, katerih meje se nenehno spreminjajo. Bourdieu definira štiri različne oblike kapitala: ekonomski, kulturni, socialni in simbolni, ki predstavljajo ključna sredstva za zasedanje položajev v družbenem prostoru. Posamezniki, ki posedujejo podobne vrste kapitala in so tako izpostavljeni podobnim družbenim pogojem, zasedajo isti habitus.

4. OPONIRANJE RAZREDNIM ANALITIČNIM KONCEPCIJAM

Pakulski in Waters (1996) menita, da so razredne družbe specifične zgodovinske entitete, ki so nastale z industrijskim kapitalizmom, svojo obliko so spremenile pod vplivom organiziranega in korporacijskega kapitalizma, danes pa je njihov razredni značaj v luči post-industrializacije in postmodernizacije zbledel. Oblike družbenega razreda so opisovali številni družboslovni analitiki, od Engelsa do Thompsona (v Pakulski in Waters 1996). Vzpon zgodnjih razrednih skupnosti je potekal vzporedno z izginjanjem predindustrijskih vaških skupnosti in z vse intenzivnejšim konstituiranjem nacionalnih držav. Od zgodnjega dvajsetega stoletja so bile spremembe razredov, nacionalnih držav in strank neizogibno

povezane. Politično organizirani razredi so bili institucionalizirani v obliki razrednih strank in trgovinskih združenj. Ti nacionalni razredi so se precej razlikovali od njihovih predhodnikov. Namesto spontanih in poklicno heterogenih skupnosti na nacionalni ravni so nastajali politično generirani razredi. Participacija v nacionalnih razredih je vključevala malo socialne interakcije in komunikacije. Njihovi konstitutivni splošni interesi so bili abstraktni politični konstrukti elit. Primanjkljaj v družbenem povezovanju in kulturni koheziji so kompenzirali s politično organiziranostjo in strateško povezavo. Politično organizirani nacionalni razredi so postali najvplivnejši akterji družbene transformacije dvajsetega stoletja.

Dekompozicija nacionalnih razredov seveda ne nakazuje zmanjšanja družbene neenakosti. Post-razredne družbe bodo glede dostopa do ekonomskih virov, politične moči in prestiža ostale notranje diferencirane. Disolucija razreda prav tako ne implicira konca družbene delitve in konflikta. Nove družbene cepitve, ki se pojavljajo v post-razrednih družbah, se zdijo celo bolj omejujoče in destabilizirajoče kot starejše oblike. Ta argument torej v nasprotju z večimi post-industrializacijskimi vizijami družbene spremembe ne predvideva progresivnih družbenih izenačevanj in harmonije (Pakulski in Waters 1996).

Odmik pozornosti svetovne javnosti in akademskih krogov od razrednih pojmov v zadnjih desetletjih še ne pomeni, da je proučevanje družbenih procesov preko razredov popolnoma nerelevantno. Prvič v obdobju preteklih približno petdeset let je o tovrstnih vprašanjih mogoče razmišljati zunaj napetosti hladne vojne, v atmosferi relativnega vzajemnega spoštovanja in strpnosti. Argumentov za zmanjševanje pomembnosti razredov ne gre več razumeti kot simptome ideoloških predsodkov, intelektualne šibkosti ali moralne spornosti. Vedno več empiričnih rezultatov družboslovcev tako razvitega Zahoda kot post-komunističnih držav Vzhodne Evrope potrjuje tezo o izginjanju razredov s prizorišč družbenega (Pakulski in Waters 1996).

Pojem razreda je družboslovnim znanstvenikom dobro poznan. Njegov pomen se lahko nanaša praktično na vsako zaključeno kolektiviteto, od poklicnih do političnih skupin, ki se uveljavlja kot akter določene družbene strukture. Po novejših opredelitvah razred ostaja nenatančno določen klasifikatorični termin, s katerim lahko v analitični okvir zajamemo širok nabor družbenih entitet in delitev. Nekateri sodobni analitiki razred razumejo kot

tavtološki konstrukt, saj nobena do danes poznana družba ni absolutno egalitarna in nekonfliktna (Pakulski in Waters 1996).

V sodobnem družboslovnem interpretativnem besednjaku se z razredom označuje specifični družbeni položaj, vzorec formiranja skupnosti in oblika identifikacije. Nekateri avtorji, kot na primer privrženci klasičnega marksizma, te vidike povezujejo, pri drugih, na primer pri Webru in drugih teoretikih družbenega delovanja, pa so ti ločeni. Lahko soglašamo s široko sprejetim konsenzom družboslovcev, da je posameznikova razredna umeščenost določena z njegovim ekonomsko-produkcijskim položajem, tj. z lastnino in tržnimi odnosi. Če iz opredelitve razreda vzamemo klasične marksistične ali veberjanske elemente, se eksplanatorna moč definicije zmanjša (Pakulski in Waters 1996). Sodobnejši (neo)veberjanski avtor John Goldthorpe razred opredeljuje z družbenimi pozicijami posameznikov na trgu dela in ekonomsko produkcijskega miljeja (Breen in Rottman 1995).

Intenzivnost in obseg razrednega strukturiranja družbe variira od minimalne stopnje, kjer je ekonomsko pogojeno formiranje družbenih skupin v primerjavi z drugimi družbenimi konstituenti šibko, a še vedno prevladujoče, do stopenj večjega razrednega vpliva. Razredi so tu izrazito artikulirani na družbenem, kulturnem in politično ideološkem področju, razredna identifikacija in razredna zavest sta močno prisotni, politike se vodijo na osnovi bojev med razredno zasnovanimi skupinami in organizacijami. V zgodovini najdemo malo primerov s celostno družbeno razredno konstrukcijo, večkrat lahko govorimo o različnih stopnjah »razrednosti« družb (Pakulski in Waters 1996).

Brez-razredne družbe v preteklosti niso bile redek pojav, na primer sužnjelastniške družbe antične Grčije in Rima, družbe srednjeveške Evrope in moderne socialistične države. Lastnina in tržni odnosi v nobeni od teh družb niso osrednji vzvodi družbene moči. Navedene družbe zaznamujejo družbena neenakost, stratifikacija in konfliktnost, ki ne izhajajo iz razredne situacije. Razred in razredna družba sta distinktivno moderna fenomena, ki sta neločljivo povezana s trgov in njegovo institucionalizacijo znotraj zgodnjih in že etabliranih oblik industrijskega kapitalizma.

To nas vodi k središnji misli naše refleksije o razredni »disoluciji« sodobnih družb razvitega Zahoda. Najvidnejši kazalec razredne »erozije« je izginjanje razrednih identitet,

razrednih ideologij in razrednih organizacij, ki so tvorile zahodnoevropske politike sredine prejšnjega stoletja. O kolektivnih vidikih razreda in razrednih subkulturah že dolgo ne moremo več govoriti. V sodobnih družbah lahko opisujemo dekompozicijo razredno pogojenih rad struktur. Pakulski in Waters (1996) navajata naslednje ekonomske določevalce sodobnih družb: široka redistribucija lastnine, proliferacija posrednega in malega lastništva, profesionalizacija poklicev, multipla segmentacija in globalizacija trgov ter naraščajoča vloga potrošnje kot statusnega in življenjskostilnega dejavnika. Tudi Clark in Lipset (v Lee in Turner 1996) govorita o koncu razredov zaradi »fragmentacijskih procesov družbenih stratifikacij«.

Analizo o razredih bomo osredotočili na razvite države kapitalističnega Zahoda in manj na novo industrializirane dežele Vzhodne in Jugovzhodne Azije ter Rusijo in države Vzhodne Evrope, ki doživljajo procese hitre demokratizacije in uveljavljanja pridobitniško tržnih razmer. »Manj razvite države« Azije, Afrike in Latinske Amerike, ki niso dosegle družbenega, političnega in ekonomskega razvoja Zahoda in so strukturirane z industrijsko-produkcijskim lastništvom, ostajajo izrazito razredne družbe (Pakulski in Waters 1996).

Dosedanje analize družbenega razreda ne ponujajo ustreznega odgovora glede stratifikacijskih mehanizmov družb razvitega Zahoda. Na eni strani premalo odločne teze ne naredijo spoznavnega preloma z razredno ortodoksijo in paradigmatkega preklopa na ne-razredno interpretacijo družbene realnosti, na drugi strani pa preveč utopične vizije optimistično slikajo brezrazredno prihodnost. Z namenom interpretacije družbenih sprememb sedanosti je potrebno izoblikovati radikalnejše argumente (Pakulski in Waters 1996).

Kapitalistične družbe so bile vse od svojih začetkov s konca devetnajstega stoletja podvržene številnim kulturnim, političnim in ekonomskim vplivom. Stratifikacijsko matrico kapitalističnih držav lahko po Pakulskem in Watersu (1996) razvojno opazujemo kot zaporedje treh obdobj:

1. Ekonomsko razredna družba. Družbeni vzorci dominacije in boja med dvema skupinama z različnimi interesi, ki izhajajo iz ekonomske resničnosti, predstavljajo osnovo družbe. Dominantni razred, tj. razred lastnikov oziroma delodajalcev, določa pravila dela razredu delavcev, ki prodajajo svojo delovno sposobnost in

moč. Podrejeni razred naj bi z revolucionarno kolektivno akcijo ukinil privatno lastnino in tako spodkopal oblast vladajočega razreda. Kultura se v skladu z razrednimi razlikami deli na visoko in množično, obstajajo dominantne in podrejene ideologije.

2. Organizirano razredna družba. Politična ali državna sfera družbenega dominira temu tipu družbe. Državo vodi in upravlja unificirana politično birokratska elita, ki izvaja moč nad podrejenimi množicami. Elita se horizontalno lahko deli na formalno nasprotujoče si stranke. Politična elita vodi stranko ali pa sodeluje v skupnem vodstvu vodij strank z vodji drugih organiziranih interesnih skupin, vključno z družbenimi skupinami na kulturni in ekonomski ravni družbe. Država dominira nad ekonomsko sfero družbe z redistribucijo ali konverzijo zasebne v javno lastnino. Množice se lažje identificirajo z nacionalno političnimi razredi kot z razredi, opredeljenimi v industrijsko produkcijskih miljejih. Kulturna sfera je poenotena v okviru državnih preferenc ali monopolnih družbenih silnic, ki jih podpira država.
3. Statusno določena družba. Stratifikacija znotraj tega tipa družbe izvira iz kulturne sfere. Stratifikacijske ravni opredeljujejo življenjskostilne ali vrednotne umeščenosti ljudi v družbo, diferencirani vzorci identitet, verovanja, simboličnih pomenov, okusa in potrošnje. Stratifikacijski sistem, ki temelji na statusno določenih skupnostih, se zaradi kratkotrajne in labilne narave svojih resursov pojavlja kot spreminjajoč mozaik, ki lahko destabilizira drugi dve sferi družbenega. Država je zaradi nezanesljive podpore množic oslABLJENA, prav tako tudi ekonomska sfera zaradi naraščajočega pomena simbolnih vrednot (Pakulski in Waters 1996).

Kot kaže družbene slojevitosti ne moremo več opredeljevati v okviru razrednih družbenih koncepcij, potrebno je uvesti drug percepcijski in analitični zorni kot, tj. kulturni. V nadaljevanju bomo razmislili o nekaj značilnih področjih družbenega polja, ki jih z razredno analitično shemo ne moremo več učinkovito in celovito obravnavati.

Področja družbenega, kjer s pojmom razreda ne moremo več verodostojno pojasnjevati aktualnih družbenih sprememb in procesov sodobnih družb so: struktura družb, družbene skupine, ekonomski temelji družb, družbena reprodukcija, kultura in politike (Pakulski in Waters 1996).

4.1 STRUKTURA DRUŽB

Marksistična razredna teorija, ki se je pojavila kot alternativa "buržuazni" sociologiji, ni obljubljala le pojasnjevanja družbenih neenakosti, konflikta in sprememb, pač pa je obetala tudi univerzalni razlagalni aparat za ekonomske, politične in kulturne odnose. Jedro teorije govori o osnovni strukturalni hibi družb, ki nastaja s produkcijskim procesom in njegovimi povezavami s trgom ter lastništvom produkcijskih sredstev. Ključni dejavnik družbene moči je moč kapitala. Odnosi, v katere posamezniki vstopajo kot proizvajalci, in interesi, ki izhajajo iz njihove umeščenosti v sistemu produkcije in trga, pomembno konstituirajo družbeno neenakost, interese skupin, identitete, družbeni boj in konflikt (Pakulski in Waters 1996).

Zgodovina marksistični razredni teoriji in eshatologiji ni bila naklonjena. Aktualni družbeni procesi so oponirali tako napovedim progresivne razredne polarizacije kot emancipatornim potencialom socialistične revolucije.

Kar nekaj strukturnih elementov lahko navedemo, ki kažejo na povsem upravičeno izločenost razredne paradigme kot stratifikacijskega elementa sodobnih družb:

- naraščajoča pomembnost državnih in korporacijskih elit, posebno pod komunističnimi in fašističnimi režimi,
- izrazita diferenciacija izobraževalnih sistemov, profesionalnega znanja in veščin,
- naraščajoča kompleksnost poklicnih skupin,
- kontinuirano poudarjanje pomembnosti rase, etničnosti in nacionalnosti,
- zgodovinsko in trenutno pojavljanje patriarhalnih in spolno določenih struktur ter
- naraščanje pomena raznolikih okusov in življenjskostilnih izbir ljudi (Pakulski in Waters 1996).

Najzgodnejša in najbolj radikalna nasprotovanja marksistični teoriji so bila zaobsežena v klasičnih teorijah elit Mosce, Pareta in Michelsa (v Pakulski in Waters 1996). Avtorji so poudarjali družbeno neenakost in konflikt med elito in množicami. V teoriji elit je ključni vidik stratifikacije politična moč. Temeljna delitvena črta poteka med majhno, vplivno in organizirano elito ter neorganizirano in nemočno množico (glej Bottomore 1964).

Idiosinkrazije številnih verzij teorij elit so manj pomembne kot njihovo splošno oponiranje klasični razredni teoriji in analizi. Teorije elit so se razmahnile v času oblikovanja fašističnih in komunističnih diktatorskih režimov, ki so omejili moč lastnine, podredili trge politični kontroli in generirali distinktivno obliko politične stratifikacije, kjer je dostop do materialnih in simbolnih dobrin reflektiral družbeni položaj v strankarsko organizirani hierarhiji. Sodobna oživitve teorij elit sovпада s korporatizacijo politik in družbene strukture industrializiranega Zahoda, industrializacijo družb sovjetskega tipa in uspehom visoko etatistične in avtoritarne »azijske industrializacijske poti« (Pakulski in Waters 1996).

Niti vzpon niti padec fašističnih diktatur se ni ustrezno ujema z razredno paradigmo. Fašistični režimi so se pojavili s političnimi sunki in njihova dominacija je temeljila na kontroli prisilnih državnih aparatov in ne na načinih ekonomske produkcije. Fašizmi so spodbudili k nastanku političnih oblik stratifikacije z izrazito artikuliranimi strankarskimi elitami in visoko politiziranimi kriteriji nagrajevanj. Te razvojne poti in njihovo oteženo interpretiranje skozi prizmo razredne teorije so spodbudili marksistične, veberjanske in elitistične revizioniste k ponovni refleksiji pomembnosti političnih dimenzij stratifikacije in konflikta. Elitistične revizije so sledile osnovnim načelom klasične teorije elit s poudarjanjem centralnosti politične moči, zmožnosti strankarsko političnih elit za izvajanje moči z državno kontrolo in uporabo množičnih medijev (Pakulski in Waters 1996).

Sodobni teoretiki države (Evans in drugi, Skocpol, Mann v Pakulski in Waters 1996) in teoretiki elit (Field in Higley, Etzioni-Halevy v Pakulski in Waters 1996) zavračajo metafiziko moči in vztrajajo pri transparentnosti in avtonomiji odnosov moči in na pomembno vlogo držav in elit pri nastajanju družbenih neenakosti in političnih fenomenov, zlasti demokracije in politične stabilnosti. Po Skocpolu (v Pakulski in Waters 1996) je državo in elite, ki jo nadzirajo, potrebno v sociološko analizo ponovno zajeti kot osrednje

strukture in akterje, ki jih ni mogoče pojasnjevati z razredno retoriko. Za Etzioni-Halevyjevo (1993), eno izmed najostrejših kritikov razredne teorije, podobno menita tudi Field in Higley (v Pakulski in Waters 1996), so elite ključni akterji političnih konfliktov, saj imajo pri kontroli resursov relativno avtonomijo. Stopnja razvoja in narava elitistične skupnosti ter obseg avtonomije elite, vključno z avtonomijo glede na pritiske množic, so ključne determinante družbenih in političnih konfiguracij (glej Higley in Lengyel 2000, Klinar 1979).

Odnosi politične moči ležijo v jedru etatocentričnih in na elitah temelječih refleksijah družbene stratifikacije, konflikta in spremembe. Politična moč, državna intervencija in delovanje elit predstavljajo temeljne določevalce družbene in ekonomske spremembe, predvsem na področju Azijskih tigrov (Amsden v Pakulski in Waters 1996).

Inherentni ekonomski redukcionizem razredne teorije se zdi torej nesprejemljiv. Čeprav je bil ta v času zgodnjega kapitalizma visok, pa je poudarek na produkcijskih odnosih in s tem tudi na moči kapitala v sodobnih družbah precej manjši. Evolucija teorij razredne strukture, retorična spraševanja in kompleksne intelektualne elaboracije so za pojasnjevanje sodobnih družbenih procesov neprimerne (Pakulski in Waters 1996).

Neprimernost razredne dikcije za pojasnjevanje sodobnih družbenih sprememb lahko utemeljimo tudi preko naslednjih treh razvrščevalnih družbenostrukturnih elementov. Prvi vidik, legalno politični, je povezan z naraščajočo močjo in intervencionističnimi težnjami držav. Te so dosegle vrhunec z etatističnimi oblikami fašističnega in komunističnega tipa, kjer so politična razvrščanja nadomestila razredne delitve. V času liberalnih oblik korporatizma sta se razredna retorika in moč kapitala zmanjšala, čeprav manj kot v času državnega socializma. Premik v centralnosti lastništva in produkcijskih odnosov je v obeh obdobjih predstavljal pomemben izziv razredni teoriji. Državlanske pravice so koeksistirale z razrednimi delitvami (Pakulski in Waters 1996).

Drugi vidik bi lahko poimenovali kot tržno meritokratskega. Naraščajoča delitev dela, organizacijska kompleksnost in birokratizacija so povečale pomen izobraževanja, znanja in veščin, kar ni bilo mogoče omejiti na produkcijske odnose. Distribucija znanja je postala odvisna od razredne pozicije ljudi. Oblikovati se je začela družbena stratifikacija veščin,

kategorije izobrazjenih ljudi, ti. ekspertov in podobno, kar je teorijo razredov kontinuirano in resno postavljalo pod vprašaj (Pakulski in Waters 1996).

Tretji vidik procesa je kulturno simbolni. Veberjanci so posameznikovo družbeno moč dolgo povezovali z njegovo ti. statusno pozicijo. Z industrijskim kapitalizmom so bili statusni faktorji posameznikovega družbenega umeščanja podrejeni ekonomsko razredni konceptiji, ki pa se v sodobnih družbah umika poudarkom na etničnosti, rasi, spolu, življenjskem slogu in vzorcih potrošnje. V prihodnje bo pri tovrstni refleksiji nedvomno potrebno upoštevati tudi strukturno kompleksnost sodobnih družb ter pluralnost in avtonomijo resursov moči (Pakulski in Waters 1996).

4.2 DRUŽBENE SKUPINE

V klasični marksistični inačici razred ne pomeni le abstraktne strukturalne kategorije, ampak postane oprijemljiva družbena entiteta, ki jo zaznamujejo dejanske družbene delitve in nenazadnje, z evolucijo od *razreda po sebi* k *razredu za sebe*, tudi zavestni in organizirani družbeni akterji. Engels je tako že leta 1840 opisoval britanske delavce (v Pakulski in Waters 1996), Thompson (v Pakulski in Waters 1996) pa je podobno v svoji študiji zgodnjega razvoja britanske razredne strukture razrede navajal kot empirične realnosti, družbene skupine, ki si delijo izkušnjo določene ravni življenjskega stila, družbene solidarnosti in političnega aktivizma.

Weber (v Pakulski in Waters 1996) je kritiziral komunitarni pogled na razrede in v ospredje postavil pomen posameznikovih življenjskih izbir. Razredi se formirajo v specifičnih okoliščinah manifestne dominacije, efektivne komunikacije ter enotnega političnega vodstva in ideologije. Weber pravi, da se ti pogoji navezujejo na industrijski delavski razred. Razredi ostajajo abstraktne tržne kategorije, ki prečijo s statusnimi in organizacijskimi strukturami. Weber opredeli vmesno stopnjo razredne skupine med abstraktnimi razrednimi oblikami in razrednimi skupnostmi, ki jih imenuje družbeni razredi. Te vmesne skupine temeljijo na demografski stabilnosti, predvsem v smislu endogamije, in socialni interakciji (Pakulski in Waters 1996).

Razredne delitve niso in tudi nikoli niso bile edini dejavniki družbene stratifikacije in diferenciacije. Družbena relevantnost razrednih odnosov je bila v preteklosti večja kot je danes, večja je bila segregacija ljudi glede na delovne pogoje, dohodek, prestiž, bivališče in podobno. Meje so bile jasnejše in posledice otipljivejše, predvsem ko govorimo o razredih v nekdanjih fevdalnih državah, kot so Velika Britanija in države kontinentalne Evrope. Seveda o koncu razreda ne moremo govoriti le zaradi postopnega zmanjševanja velikih razlik med razredi. V razvitih sodobnih družbah smo priče dekompoziciji in fragmentaciji dejanskih razrednih entitet, koncu razrednih skupnosti. Preostanke distinktivnih in homogenih razrednih oblik, kakršne sta identificirala Thompson in Engels (v Pakulski in Waters 1996) je mogoče najti le v izoliranih okoljih majhnih mest in ruralnih skupnosti. Veliko sodobnih razrednih analitikov, kot so Wright, Goldthorpe in Marshall (Pakulski in Waters 1996), priznava ta preobrat, tudi Esping-Andersen (1993).

Družbeni razredi so po Webru (v Pakulski in Waters 1996) sklopi razrednih pozicij, ki postanejo družbeno razločljivi preko družbene rekognicije, interakcije in meja družbene mobilnosti. Opredelitev ne implicira standardnega vzorca razredne oblike niti razredne polarizacije ali nujnega razrednega konflikta. Webrovi razredni zemljevidi zarisujejo družbene posledice tržne segmentacije v smislu družbene interakcije in distance (glej Gerth in Mills 1958). Giddens (v Pakulski in Waters 1996) meni, da je vsaka kapitalistična družba intrinzično razredna, kjer so razredni odnosi za razlago širših področij družbenih procesov ključni (glej Giddens 1984).

Klasična marksistična formulacija vsebuje zgodovinsko tendenco k polarizaciji na liniji kapital-delo in ponuja nekaj precej specifičnih napovedi glede nedvomnih univerzalnih trendov v razvoju kapitalistične razredne strukture, vključujoč ločitev razreda od abstraktnih strukturalnih kategorij in njegovo artikulacijo v politični skupnosti, koncentraciji lastništva in proletarizaciji. Veliko teh predvidevanj je v sodobnih družbah glede na dejanske družbene razmere neprimernih: govorimo lahko o izginjanju razrednih delitev, fragmentaciji glavnih industrijskih razredov, močnem vplivu menedžerskih skupin, ekspanziji srednjega razreda in zmanjševanju proletariata (Pakulski in Waters 1996, glej Beck 2001).

Te modifikacije družb in *ad hoc* družbena uravnoteženja vodijo k novemu konsenzu, ki je osnova študij razreda po drugi svetovni vojni. Razredna formiranja so kompleksnejša od Marxovih oblik in spodkopavajo vseobsegajočo integriteto razredne paradigme. Kapitalistični razred se deli na lastnike in vrhunske menedžerje v starih in novih finančnih in industrijskih segmentih, ki ohranjajo družbeno integracijo preko gostih socialnih mrež, družbeno pozicijskih spojev in življenjskostilnih skupnosti (Baltzell, Domhoff, Scott v Pakulski in Waters 1996). Vzpon »post-industrijskih razredov« (profesionalci, menedžerji, eksperti) sovpada z redukcijo in subordinacijo rutinskih beloovratniških delavcev, ki so izkusili pomanjkanje strokovnega napredka in proletarizacijo (Braveman v Pakulski in Waters 1996), in s koncem »starega« srednjega razreda ali »male buržuazije« (Mills, Raynor, Edgell, Wright in Martin v Pakulski in Waters 1996). Delavski razred se prav tako fragmentira v visoko in nizko usposobljene delavce v industriji in storitvah ter operativnih dejavnostih in trgovini (Lockwood v Pakulski in Waters 1996). Diverzifikacija znotraj delavskega razreda je zamegljena, saj si vsi delavci delijo splošne družbeno relativno neugodne delovne pogoje in mobilnostne možnosti.

Družbena dogajanja osemdesetih in devetdesetih let prejšnjega stoletja so preskušala meje tega stanja. Družbene razmere so bile oslABLJENE z globalizacijo trga ter post-fordističnimi strategijami kontrole dela in fleksibilne specializacije. To je postavilo pod vprašaj zvezo med ekonomskimi nagradami in življenjskimi možnostmi. Ne-ekonomski procesi družbene in kulturne diferenciacije krepijo dvome o vitalnosti vsakršne nadaljnje multiplikacije razredov brez celostne revizije osrednjih predpostavk razredne teorije. Združevalni učinek razrednih organizacij slabi z razdruževanjem in hitrimi upadi velikega števila razredno orientiranih strank. Te spremembe vplivajo na štiri segmente razrednega zemljevida: zgornje, srednje, delavske in ti. »nove razrede« (Pakulski in Waters 1996).

Identificiranje razredov in oblike razrednih zemljevidov zahteva specifikacijo mej. Za marksiste so razredne družbene strukture in objektivni razredni interesi bistvene realnosti ne glede na neizoblikovanost razredne skupine, meje razredov so torej manj pomembne od stvarnih družbenih razmer izkoriščanja in boja. Ne-marksisti razrede percipirajo kot družbene entitete in zanje so dejavniki, kot so mobilnostne omejitve, družbena izolacija, identifikacija, endogamija in politični konflikt, ključni indikatorji stopnje stvarnosti in jasnosti razrednih delitev (Pakulski in Waters 1996).

Vendar pa tudi te potencialne omejitve ne ločujejo razredov povsem jasno. Študije družbene mobilnosti odkrivajo diskontinuitete, meje, ki so visoko prehodne, nujno ne sovpadajo s teoretično opredeljenimi razrednimi delitvami. Najbolj izrazite mobilnostne bariere je najti pri dveh ekstremih družbene hierarhije, pri po Sorokinu (1964: 478) ti. »dedno bogatih« in »dedno revnih«. Komparativne študije družbene mobilnosti so opisovale podobne vzorce nemobilnosti v ne-tržnih in formalno brezrazrednih socialističnih družbah Vzhodne Evrope (Zagorski v Pakulski in Waters 1996). Mobilnost med razredi je visoka predvsem v okviru medgeneracijskih gibanj med »srednjimi razredi« v razvitih kapitalističnih družbah. Vzrok za to je deloma najti v strukturalnih premikih, ki so bili najprej opredeljeni z »Lipset-Zetterbergovo hipotezo« (Lipset in Zetterberg, Lipset in Bendix v Pakulski in Waters 1996) kot univerzalni trend, povezan z industrializacijo. Trend se navezuje na multiplikacijo beloovratniških poklicev za ceno modroovratniških in agrikulturnih del, ki je oslabilila razredne meje in povečala odprtost industrializiranih družb.

Študije poklicne in medsektorske mobilnosti (Featherman in Hauser, Zagorski v Pakulski in Waters 1996) kažejo, da mobilnostne bariere sovpadajo bolj s poklicnimi in sektorskimi kategorijami kot z razrednimi opredelitvami. Profesije odražajo visoko stopnjo zaprtosti, medtem ko so vmesne kategorije srednjega managementa, prodaje in pisarniškega dela relativno odprte. Kvalificirane manualne kategorije delavcev so bolj odprte od nekvalificiranih. Celotno zagovorniki razredne paradigme priznavajo »razredno heterogenost« in »nizko raven demografske identitete« (Goldthorpe 1987: 332, 336, 337 v Pakulski in Waters 1996).

Tezo o koncu družbenih razredov lahko potrdimo z vedno več argumenti. Res pa je, da proces izginjanja razredov poteka postopoma. Prvo fazo razredne disolucije predstavlja proces družbenega restrukturiranja, posebno v povezavi z etatizacijo ter množično proizvodnjo in potrošnjo. Proces družbene fragmentacije in kulturne diferenciacije označujejo drugo fazo, ko razred kot stvarna družbena entiteta izginja. Družbena povezovanja in interakcije, ki temeljijo na razrednih normativnih in simbolnih strukturah, izgubljajo svojo notranjo kohezijo in ekonomsko produktivne osnove. Razredne skupnosti in kulture se spreminjajo in fragmentirajo. O disoluciji razreda lahko govorimo tudi glede identifikacije in akcije ljudi. Proces politične in ideološke dekompozicije označujejo slabljenje razrednih politik in ideologij. Če parafraziramo Sombarta, ključno družbeno

vprašanje konca dvajsetega stoletja in začetka enaindvajsetega ni več razredno vprašanje (Pakulski in Waters 1996).

4.3 EKONOMSKI TEMELJI DRUŽB

Razredna teorija predvideva, da družbeni položaj posameznika v sistemih produkcije, distribucije in menjave temelji na njegovi ekonomski moči oziroma ekonomski moči njegovih staršev. V razredni družbi je to nesporno ustrezno: od posameznikovih ekonomskih odnosov je odvisna njegova celotna identiteta, njegove življenjske možnosti, dostop do moči, način življenja in politično vedenje. Danes ne moremo več govoriti, da so posameznikove ekonomske relacije *fons et origo* njegove razredne družbene pozicije (Pakulski in Waters 1996).

Družbena stratifikacija in neenakost že dolgo presegata meje nacionalnih držav, poleg mednarodnega pridobivata vse bolj tudi globalni značaj. Marx v Leninovi analizi imperializma (v Pakulski in Waters 1996) pravi, da se mednarodna kapitalistična monopolna združenja notranje delijo ekonomsko in preko kolonialnih poseganj teritorialno. Imperializem diferencira delavce na zgornji bogat razred in spodnji razred proletariata, ki narašča z imigracijo s kolonij (glej Althusser 1971).

Po Wallersteinu (v Pakulski in Waters 1996) predstavlja svetovni sistem enoto, ki ima zmožnost razvoja, neodvisnega od družbenih procesov in odnosov, ki so lastni njegovim sestavnim delom, tj. družbam in državam. Osrednja značilnost Wallersteinovega argumenta, ki se razlikuje od teorije odvisnosti Franka (v Pakulski in Waters 1996) in Amina (v Pakulski in Waters 1996), je percepcija državne strukture kot pritiska na svetovno ekonomijo. Država pripomore k stabilizaciji kapitalizma z absorbiranjem stroškov in upravljanjem družbenih problemov, ki jih povzroča. To osnovni proces stratifikacije pomika od razredov k državam. Kapitalistični svetovni sistem se deli na jedro, semiperiferne in periferne države. V jedru se opravljajo dela, ki zahtevajo visoko usposobljeno delovno silo in kapitalizacijo. Konceptualizacija razreda poteka znotraj te mednarodne delitve dela, vse dokler je sposobnost držav v jedru, da obdržijo svojo središčno pozicijo, odvisna od njihove zmožnosti vzdrževanja kapitalске akumulacije v pogojih zahtev delavskega razreda po redistribuciji (Pakulski in Waters 1996).

Wallesteinov argument je primeren korektiv sociološkim analizah družbene neenakosti, ki se osredotočajo samo na notranje mehanizme nacionalne države, poleg tega pa tudi ustreza specifikaciji nove mednarodne delitve dela. Frobel, Heinrichs in Kreye (v Pakulski in Waters 1996) s konceptom svetovnega sistema pojasnjujejo upadanje zaposlenosti v tovarnah Nemčije. Vse investicije in tehnologije so se selile v nove industrializirane države in manualna dela so šla z njimi. Ti. Prvi svet je v novi mednarodni delitvi dela post-industrijski, saj vključuje izobraževalno, kulturno, menedžersko in administrativno storitveno produkcijo. Delavci izkoriščajo »post-industrijski proletariat« ali »spodnji razred« (underclass), ki množično migrira v te države, proizvodnja blaga pa je relocirana v novo industrializirane in manj razvite države.

Naše razmišljanje lahko navežemo na že omenjene tri razvojne stopnje kapitalističnih družb od začetka njihovega konstituiranja pa do danes. V ekonomsko razredni družbi je veljala radikalna neenaka distribucija lastnine med kapitalisti in delavci, ki je bila predvsem zasebna in familiarna ter je prvim omogočala izkoriščanje slednjih. V organizacijsko razrednih družbah je bila lastnina še vedno neenako porazdeljena, a razlika med lastništvom in ne-lastništvom zaradi državnih intervencij v lastniške družbene vzorce ni bila tako izrazita. Pod socialističnimi, komunističnimi in fašističnimi ideologijami so države podpirale načine ekonomske produkcije v korist delavskega razreda. V statusno določenih družbah se ta redistribucija nadaljuje, zlasti v smislu privatizacije. Narava lastništva se spreminja, otežena je tako akumulacija kapitala kot tudi zavzemanje kapitalskega monopola. Intelektualna lastnina postaja veliko pomembnejša od materialne lastnine ter ekonomija intelekta in estetike vse bolj fluidna in kompetitivna (Pakulski in Waters 1996).

Trgi dela in potrošnje se razvijajo v podobno smer. V ekonomsko razrednih družbah so bili lastniški razredi glede družbene rekrutacije in konzumtivnih privilegijev ekskluzivni. V organizacijsko razrednih družbah je v tržnih kompetitivnih razmerah igral ključno vlogo posameznikov poklic. Namesto razredov bi tedaj lahko govorili o skupinah posameznikov podobnih poklicev, ki so poskušali doseči čimveč potrošniških možnosti. Problematični konteksti boja za čimboljše življenjske možnosti so bile hierarhije avtoritete in odgovornosti, ki so bile značilne za državne institucije in poslovne korporacije. V sodobnih

družbah je poudarjena vloga posameznika pri avtonomnem kreiranju lastnih izobraževalnih in poklicnih karier (Pakulski in Waters 1996).

4.4 DRUŽBENA REPRODUKCIJA

Razredni družbeni miljeji predvidevajo tudi njihovo reprodukcijo skozi čas. Posledica specifičnih razrednih procesov je kontinuirana struktura družbenih pozicij. Dom in z njim povezani vzorci patriarhalnosti in sorodstva predstavljajo problematično področje družbene reprodukcije. Reprodukcijski družbeni razredov je verjetnejša, če so za delovno silo odgovorni samo zasebni domovi ali druge specializirane institucije. Kjer se odgovornost za reprodukcijo delovne sile deli med družine in izobraževalne sisteme, se razredna reprodukcija upočasni. Družina bolj ali manj izgublja svoje funkcije družbene in kulturne reprodukcije (Pakulski in Waters 1996).

Intervencije države v družbeno reprodukcijo preko specializiranih izobraževalnih institucij slabijo moč povezave med razredom in patriarhalnostjo, ki bi jo lahko opisovali za obdobje liberalne države devetnajstega stoletja. S posredovanjem države je bilo opaziti tudi nekaj reorganizacijskih potez spolne delitve dela.

Brener in Ramas (v Pakulski in Waters 1996) osvetljujejo nekaj osnovnih družbenih sil tega obdobja:

- Naraščajoča kontrola buržuazije reprodukcije delovne sile je potekala preko državnih teles, šol in »uradov za blaginjo« (welfare bureaux) (Brener in Ramas v Pakulski in Waters 1996), ki so odgovornost za skrb otrok dodelili izključno ženskam.
- Tehnološki razvoj na področju biološke reprodukcije (kontracepcija, splav in podobno) naj bi ženske zavaroval pred nezaželenimi ponavljajočimi nosečnostmi, na drugi strani pa povečal vse večjo kontrolo nad biološko reprodukcijo preko državnih organov in bolnišnic.
- Vstop žensk na trg delovne sile, ki je nadomestil njihovo gospodinjsko delo, zkoriščenju tako v blagovni proizvodnji kot pri državnih posredovanjih glede reprodukcije pa se ženske niso mogle izogniti.

- S prenašanjem odgovornosti za biološko in družbeno reprodukcijo na ženske so bile njihove poklicne kariere prekinjene.

V dvajsetem stoletju so ženske množično vstopale na trg delovne sile na način, ki ga ne moremo konceptualizirati z razrednimi termini, pač pa z opisi na presečišču gospodinjstva in države. Ženske so prišle v javno sfero z večinsko kontrolo moških s poklici skrbi za druge, ki jih lahko opredelimo kot kvazi-domača dela. Moški so svojo dominacijo reproducirali na tri različne načine:

- * ohranili so kontrolo nad pridobivanjem materialnih sredstev za življenje družine, s čimer so nadzirali gospodinjsko delo žensk
- * nadzirali so kulturne reprezentacije žensk v umetnosti, množičnih medijih in izobraževanju, da bi zagotovili, da ženske razvijajo svoje spolne in estetske kvalitete bolj kot instrumentalne sposobnosti
- * prakticirali so neformalno diskriminacijo (Pakulski in Waters 1996).

Struktura družbe je torej ostala ravno tako spolno razslojena kot je bila predhodno razredno ločena. Avtorji podajajo kar nekaj konceptualizacij za opis tega novega moško spolnega sistema. Holterjeva (v Pakulski in Waters 1996) »reorganizirana patriarhalnost« poudarja moško konstrukcijo trga in moško hegemonijo doma, Walby (v Pakulski in Waters 1996) pa z izrazom »javna patriarhija« izpostavlja podrejenost žensk v javni sferi. Družbenih vzorcev moške dominacije ne glede na njihovo definicijo ne moremo več teoretizirati kot funkcijo reprodukcije razreda. Persistentnost patriarhalnosti in njen vstop v javno sfero pomeni le jasen dokaz njene avtonomije (Pakulski in Waters 1996).

Če misel navežemo na omenjene tri stopnje kapitalistične družbene transformacije lahko rečemo, da v ekonomsko razrednih družbah govorimo o intimnih skupnostih znotraj meja šibke ali liberalne države. Razredne strukture so v funkcionalnem odnosu s patriarhalnostjo, med katerima poteka vzajemna reprodukcija. Družina je bilo edino in učinkovito področje razredne reprodukcije (Pakulski in Waters 1996).

V organizacijsko razrednih družbah nacionalna država oblikuje organizirane nacionalno-razredne skupine. Organizirani razredi so politični izraz poklicnih skupin. Izobrazba postane ključni vzvod družbenoekonomske reprodukcije. Socioekonomski sistem se

spreminja in razširja. Družbeni položaji se močno diverzificirajo, predvsem v obliki »novega srednjega razreda«, in alokacija posameznikov na družbene pozicije je odvisna tako od njihovih sposobnosti, sreče, kvalitetnih šol kot od družinskega ozadja. Patriarhalnost se z vstopom žensk v javno sfero družbe reorganizira, čeprav le pri kvazi-domačih vlogah in glede podrejene pozicije žensk.

V sodobni fazi statusno določenih družb smo priče izginjanju razrednih koncepcij aktualnih družbenih procesov. V globalnem svetu simbolnih tokov nacionalna država ne more več določati razrednih skupin, saj so se razredni okviri pri reševanju številnih vprašanj izkazali kot neustrezni. Osrednje polje reprodukcije predstavlja mobilni posameznik, ki dinamično oblikuje svojo osebnost in biografijo. Poudarek na posameznikovem avtonomnem delovanju, njegovih individualnih zmožnostih in izbirah življenjskostilnih in vrednotnih preferenc ohranja upanje, da bomo družbenim vzorcem razrednosti in patriarhalizma nekoč vendarle naredili konec.

4.5 KULTURA

Razredna paradigma predvideva, da različni strukturalni razredni položaji v družbi generirajo različne kontekste izkušenj, ki povratno ustvarjajo tj. razredno kulturo. Pomemben element kulture razredne družbe je ideologija, ki družbene silnice usmerja v vzdrževanje ali spremembo sistemov moči. Političnemu družbenemu delovanju, motiviranemu s strani ideologije, lahko uspe transformirati strukturo družbenih pozicij (Pakulski in Waters 1996).

Marksizem vztraja pri tezi, da vsaka zgodovinska epoha ustvarja sebi lastne razredne kulture in tako v kapitalističnih družbah kulturo delimo na kulturo buržuazije in proletariata. Gramsci (v Pakulski in Waters 1996) pravi, da kapitalizem zatira predkapitalistične kulture primitivnega komunitarizma. Razred kapitalistov z nadziranjem kulturnih institucij (država, izobraževanje, cerkev) določa vrednote in standarde tudi simboličnih reprezentacij ljudi ter s tem utrjuje svojo hegemonijo (glej Žun 1974). Lukacs (v Pakulski in Waters 1996) pravi, da kapitalistični družbi dominira splošna kultura komodifikacije, ki univerzalno prežema človeške preference. Skupno vsem navedenim

različicam marksizma je ideja razrednega boja, ki se začne s poskusom spreminjanja zavesti delavcev o njihovem družbenem položaju (Pakulski in Waters 1996).

Govorimo lahko o dveh glavnih inačicah razrednokulturne teze. Prva percipira kulturo kot polje razredne konfrontacije in boja. Nacionalne kulture se delijo vzdolž razrednih linij v ločene sfere, ki koeksistirajo, ali kot pravi Engels (v Pakulski in Waters 1996) obstajajo »narodi znotraj narodov«. Druga verzija vidi nacionalne kulture kot relativno homogene, a kulturno specifične, saj odražajo interese dominantnega razreda. Frankfurtska šola analize množične kulture, na primer Adorno in Horkheimer, (v Pakulski in Waters 1996) in Gramscijeve koncepcije kulturne hegemonije (v Pakulski in Waters 1996) sodijo v drugi sklop razrednokulturnih tez. Vsaka od teh tez specificira povezanost med nacionalnimi interesi in buržuaznimi razrednimi interesi. Pri številnih subkulturah dvajsetega stoletja lahko najdemo več prepričljivih povezav med kulturo in raso, etničnostjo in religijo kot med kulturo in družbenim razredom (Pakulski in Waters 1996).

Posebno intenzivno pojemanje razrednokulturnih pojavov na potrošniških trgih se pojavlja v dveh fazah. Prva vključuje erozijo hierarhičnih razrednih kultur zaradi proliferacije »modernega hedonizma« in kultur okusa po Campbellu (v Pakulski in Waters 1996). Kulturna produkcija je prešla v množično proizvodnjo in se diverzificirala v individualizirane okuse. Druga stopnja vodi od kulture okusa h kulturi stila, ki je še radikalnejše ločena od družbene matrice in sovпада s hipermodifikacijo in širitvijo simbolne potrošnje. Stilizirana potrošnja, močno ločena od družine, skupnosti in razreda, postaja samonanašajoča in se jo spodbuja s strani intenzivne oglaševalske dinamike. Z McCrackenovimi besedami (v Pakulski in Waters 1996) taka potrošnja tvori »kulturno konstitutivne svetove«. Ko stili preidejo v življenjske stile in ko ti tvorijo identitete, je proces kulturne diverzifikacije dosegel svoj višek. Stilizirana konzumpcija ni le avtonomna v odnosu do družbenih delitev, ampak tudi izgubi svojo notranjo konsistentnost in povezave s kulturnimi vrednotami in moralnimi presojami. Taka fragmentirana »postkultura« stilizirane potrošnje nima več jasne družbene reference (glej Berger in Huntington 2002).

Abercrombie, Hill in Turner (v Pakulski in Waters 1996) pravijo, da razredne ideologije kolektivnih verovanj in pomenskih sistemov niso nikoli popolnoma kolonizirale. Z

dekompozicijo ekonomskih razredov so ne-razredni kolektivni idejni sistemi ekspandirali, ki so v primerjavi s predhodnimi razrednimi idejnimi konstrukti bolj avtonomni in bolj ločeni od sfere produkcijskih odnosov. Njihova področja delovanja postajajo zaradi njihovega bliskovitega razširjanja preko elektronskih medijev globalna (Pakulski in Waters 1996).

V sklopu refleksij o povezavi med kulturo in (ne-)razredom marksisti sedemdesetih let prejšnjega stoletja v okviru ti. teze o dominantni ideologiji menijo, da vsaka družbena skupina, vključno s sodobnim kapitalizmom, vsebuje relativno konsistenten sklop verovanj, funkcionalnih za dominantni razred, ki dušijo nesoglasja in ohranjajo podrejenost ostalih družbenih skupin (Althusser v Pakulski in Waters 1996). V sodobnih družbah statusa dominantne ideologije gotovo nimata več tradicionalizem in velfarizem, pač pa ekonomski racionalizem (Pusey v Pakulski in Waters 1996). Ekonomski racionalizem se je razvil kot protiideologija velfarizma, ki ga je veliko razrednih analitikov sedemdesetih in osemdesetih let prejšnjega stoletja označilo kot ključni mehanizem ideološke družbene inkorporacije. Če je racionalizem resnično bolj konsistenten z logiko kapitalске akumulacije in tako s kapitalističnimi razrednimi interesi, pa je zunaj razreda kapitalistov manj prepričljiv kot predhodne ideologije. Ekonomski racionalizem usmerja delovanje menedžerjev in ekonomskih birokratov, pri podrejenih razredih in celotni družbeni strukturi pa ima malo prepričljive moči.

Teze o koncu ideologij (Bell 1988) ne moremo podpreti, če s tem mislimo konec doktrinarnih verovanjskih sistemov. Ideološki konstrukti, tako religiozni kot sekularni, v sodobnih družbah naraščajo. Moralna prepričanja o »novi resnici«, religiozni fundamentalizmi vseh vrst, pojav sekularnih verovanj, kot sta ekologizem in feminizem, so nedvomno močna nova družbena gibanja. Ta prepričanja bi težko povezali z razrednimi družbenimi pozicijami, ki izhajajo iz ekonomskih odnosov in so povezani z ekonomskimi interesi. Rečemo lahko, da presegajo še zadnje ostanke razredne identifikacije in iz svoje filozofije izločajo tradicionalne razredne vsebine (Pakulski in Waters 1996).

Nasprotovanje tezi o dominantni ideologiji nikakor ne implicira zanikanja ideološkega konflikta. Cepitve, ki so izhajale s konca hladne vojne, se razlikujejo od starih razrednoideoloških konfliktnih vzorcev. Ideološka razhajanja po hladni vojni so manj

organizirana, bolj multilateralna in jasneje povezana z idealom, kot so bila s tedanjo osrednjo idejo povezana materialna razredna razhajanja pred njimi. Nastajajoči nacionalizmi Vzhodne Evrope, konflikti glede panevropizma in konfrontacije znotraj in med religioznimi fundamentalizmi nasprotujejo razrednoideološkemu modelu.

Razvijati misel o sodobnih kulturah skozi razredno konceptualno optiko bi bilo precej vprašljivo. Taka teorija ne implicira le nesprejemljivega ekonomsko produktivističnega redukcionalizma, ampak prezre tudi pomembne povezave med kulturo in ne-razrednimi vidiki družbenega. Razredna teorija pretirano poudarja simetrijo med vrednotami in normami na eni strani in družbeno matrico na drugi. Razredne subkulture naj bi percipirali kot zgodovinsko specifične miselne konstrukte zgodnje industrializacije, ki preživijo le v izoliranih enklavah manjših mestnih in ruralnih skupnosti. Nacionalni razredi so bili vedno kulturno heterogeni in fragmentirani, skupna pa jim je bila določena stopnja politično ideološke kohezije, kot so jo narekovale razredne skupnosti in njihovi ideologi. Ti metanarativi, velike vizije socialističnih in liberalnih družb, so pomenske sisteme ljudi malo dosegli. Njihov vpliv na življenjski svet ljudi je omejen z delovanjem predanih in ideološko zavednih aktivistov in intelektualcev. Razredne ideologije delujejo predvsem kot politične formule elit, ki so organizacijsko elaborirane, vendar v veliki meri ločene od družbenoekonomskega miljeja in neefektivne na ravni popularne zavesti (Pakulski in Waters 1996).

Zveza med kulturno družbeno sfero in morebitnimi razrednimi družbenimi umeščenostmi ljudi se je od začetkov nastajanja družb s kapitalističnim ekonomsko produkcijskim sistemom spreminjala. Družine kapitalističnega razreda v ekonomsko razrednih družbah so akumuliranje kapitala legitimirale z asketsko protestantsko etiko in prepričanjem o božji izvoljenosti. Poklicno udejstvovanje so izbirali sledeč božjemu klicu in uspešnost pri tem je bila zagotovilo za njihovo izvoljenost za zveličanje. Organizacijsko razredne družbe so te kulturne orientacije transformirale. Razredne kulture so se bolj diferencirale, postale so razsipnejše in popustljivejše na družbeno hierarhičnem vrhu in dnu, na sredi pa regulativne in privatizirane. Nacionalno organizirane ideologije so prav tako sledile temu razvoju: socialna demokracija je favorizirala redistribucijo konzumtivnih možnosti na dnu, liberalizem nagrade za trdo delo na sredini in konzervativizem vzdrževanje privilegijev na vrhu hierarhičnosti. V statusno določenih družbah se odvijata sočasna kulturna

homogenizacija in fragmentacija. Homogeniziranje poteka na ravni materialne kulture s poudarjanjem potrošnje, ki nosi simbolični predznak, fragmentiranje pa na ravni izbire življenjskih stilov in vrednotnih orientacij (Pakulski in Waters 1996).

4.6 POLITIKE

Znotraj sodobnih razprav o razredih so politike najbolj pereče vprašanje. Pomen razreda kot osnove politične identifikacije, delovanja in mobilizacijske družbene silnice upada. Evropski liberalni korporativizem je predstavljal najvišjo točko zgodovinskega življenjskega kroga razreda. Razredno orientiran milje strank in trgovinskih združenj se je konstituiral znotraj ti. »demokratskega razrednega boja« (Lipset, Korpi, Hout in drugi v Pakulski in Waters 1996), »institucionaliziranega razrednega konflikta« (Dahrendorf v Pakulski in Waters 1996). S konceptom srednjega razreda je razredna identifikacija dobivala veljavo tudi zunaj okolja delavskega razreda. Razredni diskurz je postal legitimni jezik politik. Družbeni razredi so doživeli ponovni politični vzgon, ko so ekonomske osnove razreda zaradi fragmentacije trga in delitve dela izgubljale pomen. Politično organizacijske razredne superstrukture, trgovinska združenja in stranke so prevzele dominantno družbeno strukturacijsko vlogo. Znotraj politike so bila elaborirana tako razredna vprašanja kot interesi in ideologije. Socializem, liberalizem in konzervativizem so bili povezani s širšimi razrednimi interesi, predvsem ker so veljali kot politične formule velikih strank. Oblikovali so popularne identifikacije in predstavljali okvir definiranja »razrednih interesov«. Delavski razred se je identificiral s socialnodemokratskimi strankami in socialistično levo ideološko pozicijo. Srednji razredi so sledili ideologijam liberalno konzervativnih strank (Pakulski in Waters 1996).

Rekonstitucija razredov v korporativističnih državah blaginje je analogna procesu rekonstitucije narodov modernih držav. Razredi so kot narodi pred njimi postali »namišljene skupnosti« (Anderson v Pakulski in Waters 1996), močne abstrakcije, ki so zavzemale osrednje mesto v individualnih in kolektivnih identifikacijah. Rekonstitucija razredov ni vključevala le političnega delovanja razrednih skupin, ampak tudi razvoj uniformnih razrednih simbolov in možnosti za širjenje razrednih identitet in diskurzov. To je sovpadalo z glorifikacijo razrednih strank, zlasti na levem polu političnega polja. Stranke so na nek način prevzele vlogo ekonomskih razredov, prav tako kot so države

imele monopol nad nacionalnimi sentimentimi. V skrajnih primerih je bila ta identiteta vsiljena na avtoritarne načine. Za socialistične revolucionarje, kot je bil Lenin, kot za intelektualce, na primer Lukacs, je stranka predstavljala edini primerni izraz razreda. Socialni demokrati so prav tako afirmirali enakost razreda s stranko, to so nekoliko ublažili z vse večjim opozarjanjem na nevarnost strankarske birokratizacije in oligarhičnega propada (Michels v Pakulski in Waters 1996).

Preobrat tega trenda se je zgodil med šestdesetimi in devetdesetimi prejšnjega stoletja, ko je bilo opaziti odmik od strankarskih in razrednih identifikacij, upadanje zaupanja strankam ter pojav in rast »tretjih strank«, predvsem levičarsko liberalnih. Tedaj bi lahko govorili o nastajanju obdobja »novih politik«, »vsebinskih politik« (issue politics) in življenjskih politik (life politics) (Baker in drugi, Dalton, Giddens, Kitchelt v Pakulski in Waters 1996). Politična dezorganizacija razreda je označevala zadnjo fazo njegove disolucije. Brez institucionaliziranih oblik družbene reprodukcije koncept razreda ne preživi. Proces je najprej prizadel razvite države Zahodne Evrope, Severne Amerike, Vzhodne Azije in Avstralazije. Nekaj vidikov lahko najdemo tudi v post-komunistični Vzhodni Evropi (Pakulski in Waters 1996). Kot ponazoritev tega lahko uporabimo primer Slovenije, kjer lahko danes govorimo o neznačilni razredni strukturiranosti političnega prostora. Politično okolje je oblikovano na osnovi odnosa posameznikov do preteklega komunističnega političnega režima in s tem povezanimi vrednotami, kot tudi glede na vrednostno usmerjenost širše. Slovenski politični milje ni razdeljen na izrazito levico in desnico, bazi strank LDS in SDS na primer ostajata bolj ali manj isti, stranke so usmerjene levosredinsko ali desnosredinsko. Zaradi bolj ali manj enotne politične strukture tako tudi ne moremo opisovati razredov volilcev glede njihovih političnih usmeritev. Podobne usmeritve obeh političnih strani je zaznati tudi na področju vprašanja državne blaginje (Malnar 1996).

Osrednji dejavnik za zmanjšanje vpliva razrednih koncepcij na politike je bilo slabljenje povezave politična stranka-družbeni razred. Ta je vključevala tri vzporedne procese:

- * zmanjševanje razredno pogojene lojalnosti političnim strankam
- * upadanje števila razrednih organizacij
- * pojemanje razredne imaginacije in zavesti v politikah.

Izginjanje omenjene povezave in spremljajoči kolaps korporacijskih struktur sta se pojavljala v kontekstu postopnega zmanjševanja moči države. Po stoletju rasti in ekspanzije so moči države pojenjale (Pakulski in Waters 1996).

Ta trend je vključeval nekaj razvojnih poti:

- decentralistični horizontalni premik moči in odgovornosti na pod-državne in funkcionalno specializirane organizacije
- vertikalna usmeritev družbenih sil k civilnemu aktivizmu in družbenim gibanjem
- zmanjševanje državnega interveniranja v smislu privatizacije in spodbujanja tržnih razmer
- premik nekaterih državnih moči navzgor k supra-državnim telesom (Pakulski in Waters 1996).

Ti procesi so spodkopavali korporacijske okvirje, znotraj katerih so obstajali nacionalni razredi. Politike korporacijskega razreda in visoko institucionalizirane oblike »demokratskega razrednega boja« (Lipset, Korpi, Hout in drugi v Pakulski in Waters 1996) v pogojih zmanjšane kontrole nacionalnih držav nad ekonomskimi, politični in pravnimi okolji niso vzdržale. Slabljenje zveze med razredom in stranko lahko pojmujeemo kot vidik in posledico opisanega splošnega procesa. Proces je vplival tudi na razredne delitve, saj so bile le-te tesno povezane s korporativističnimi strankarskimi delitvami in tako odvisne od politične reprodukcije. Tako kot je slabljenje države spodkopavalo nacionalno enotnost in identiteto, so bile tudi razredne organizacije, ki jih je zmanjševanje povezave stranka-razred slabilo, vse bolj nezmožne podpirati in reproducirati njihove razredne predstavnike v družbi (Pakulski in Waters 1996).

Širok krog družboslovnih analitikov se strinja, da stare politične delitve, predvsem tiste, ki temeljijo na razrednih skupinah, izginjajo, precej težje pa je najti konsenz glede narave in oblike novih političnih cepitev. Baker in drugi (v Pakulski in Waters 1996) je v pionirski analizi političnih sprememb v Nemčiji opredelil pojem ti. »novih politik«, ki se danes že široko uporablja. Konceptualizacije novih politik vključujejo nove vrednostne preference (Inglehart 1990), nove vsebine (Dalton v Pakulski in Waters 1996), novo politično kulturo, predvsem norme neposrednega vključevanja (Gibbins v Pakulski in Waters 1996), in nove institucionalne oblike, predvsem nova družbena gibanja (Scott v Pakulski in Waters 1996).

Novim politikam je skupna nova generacijska osnova in kontrastiranje »starim« organiziranim in birokratiziranim politikam, ki temeljijo na razredih in so nadzorovane s strani strank. Po Inglehartu (1990) nove politične konfiguracije reflektirajo nove vrednostne usmeritve po-vojnih generacij razvitega Zahoda. Nove post-materialistične vrednotne prioritete presegajo pretekle skrbi za materialno blaginjo in varnost. Te vrednotne hierarhije favorizirajo kvaliteto življenja, samoaktualizacijo in civilne svoboščine.

Inglehart je z idejo o postmaterialističnih vrednotah zahodnoevropskih družb v obdobju, ko je bila skrb za osnovno eksistenco ljudi iz njihovih vsakdanjih življenj v veliki meri odstranjena, opozoril na postopoma nastajajočo atmosfero vrednot in načel, ki so drugačne od zagotavljanja finančnega blagostanja posameznika. Človek, „osvobojen“ misli, ki zadevajo njegovo temeljno preživetje, lahko svoj čustveni in duhovni svet odpre tudi vsebinam, ki širijo njegovo obzorje in ga bogatijo. Mislím, da je kljub navideznemu prežemanju vseh področij stvarnosti držav Zahoda in zlasti ZDA z vprašanji finančnega kapitala mogoče govoriti o udejanjanju tudi ne-materialnih vrednostnih usmeritev ljudi. Ljudje želijo vedno manj sodelovati pri težnjah svetovnih korporacij po masovni produkciji in prodaji izdelkov, saj te niso (več) namenjene zagotavljanju njihovih osnovnih življenjskih pogojev.

Tudi Kitchelt (v Pakulski in Waters 1996) meni, da na razredu temelječa delitev na politično levico in desnico za sodobno politiko ne predstavlja več ustreznega konceptualnega prijema. Volilne preference in strankarske izbire temeljijo na ne-razrednih dejavnikih, kot so tržne in organizacijske pozicije, generacijski in življenjski cikel, spol in vzorec potrošnje. Podpora novim političnim silam reflektira naraščajoči poudarek teh novih delitev.

Večina sodobnih družboslovcev meni, da so politike vse manj monopolizirane s strani korporativnih akterjev. Njihove institucionalne meje se spreminjajo (Offe v Pakulski in Waters 1996) in njihova področja se širijo (Dalton v Pakulski in Waters 1996). Te »post-fordistične politike«, ki so kot post-fordistična proizvodnja visoko specializirane in vsebinsko osredotočene, odgovarjajo na potrebe majhnih segmentov populacije, diferenciranih glede na izobrazbeno raven, stopnjo strokovne usposobljenosti, spol, vrsto

dela, izpostavljenost mednarodnim trgov, generacijo, religijo ter družinski in spolni način življenja (Pakulski in Waters 1996).

Nobena resna politična organizacija današnjih razvitih držav, vključno s post-komunističnimi družbami, ne zagovarja razredno orientiranih programov in ideologij. Zaton razrednih pozivov in razredne retorike je že intenzivneje čutiti med političnimi praktiki prej kot med akademskimi analitiki (Pakulski in Waters 1996).

Razredna analiza tudi v svojih najbolj širokih artikulacijah ne more zajeti diverzitete novih politik in novih družbenih akterjev. Najbolj prepričljivi dokazi za zmanjšanje pomena razrednih konceptov so ne tako zelo oddaljeni, a zgodovinsko pomembni, politični dogodki: vzpon ekonomij Azijskih tigrov, vzhodnoevropske revolucije in evropsko združevanje. Nobeno dogajanje od navedenih ne vključuje razrednih grupiranj, razrednih identitet, razrednih konfliktov ali razrednih ideologij. Razredna analiza in teorija nista več primerni za pojasnitev »pravil gibanja« družbe in za smiselno upravljanje z njimi s ciljem izboljševanja pogojev bivanja ljudi (Pakulski in Waters 1996).

5. NE-RAZREDNE OBLIKE DRUŽBENE NEENAKOSTI

Sodobne refleksije številnih družboslovcev izhajajo iz predpostavke o vse pogostejšem pojavljanju novih družbeno stratifikacijskih determinant. Zdi se, da je s padcem komunističnih političnih ureditev držav doberšnjega dela Evrope tudi marksistična razredna koncepcija izgubila svojo veljavo.

5.1 OBLIKOVANJE IN KREPITEV INTELEKTUALNEGA KAPITALA

Daniel Bell je leta 1973 v delu *The Coming of Post-Industrial Society* napovedoval potek družbenih sprememb Združenih držav Amerike, tedanje Sovjetske Zveze, Japonske in Zahodne Evrope v času tridesetih do petdesetih let v smeri ti. post-industrijske družbe ali kot pravi Robert Lane (v Bell 1973) družbe znanja.

Družba znanja pomeni družbo, kjer:

- njeni člani bolj kot v drugih družbah preiskujejo osnove svojih prepričanj o človeku, naravi in družbi
- visoko izobražene člane družbe vodijo znanstveni standardi preverjanja verodostojnosti znanj
- člani za preiskovanje navedenega porabijo velike količine resursov in posledično pridobijo veliko znanja
- pripadniki družbe z namenom empirične uporabe znanja le-tega natančno zbirajo, organizirajo in interpretirajo
- člani družbe znanje uporabijo za razvoj ali izboljševanje svojih vrednot in ciljev.

Znanje bi lahko pojmovali kot intelektualno lastnino posameznika ali skupine, ki se plačuje in prenaša s ponavljanjem preko generacij ali s kakšno drugo obliko družbene rekognicije (na primer s publiciranjem). Zaveda se o pomembnosti znanja v današnjih družbah predstavlja osnovo socialnim politikam pri alokaciji družbenih resursov. (Bell 1973).

Silna prizadevanja za pridobivanje ogromnih količin znanja, tj. za posedovanje številnih informacij ali praktičnih veščin, se lahko sprevržejo v diametralno nasproten smoter. Vedenje naj bi človeku olajšalo njegovo bivanje in ga nenazadnje oplemenitilo in bogatilo. Hlastanje za podatki pa človeka prej spodbuja k agresivni tekmovalnosti in hromi njegov celostni življenjski doživljajski repertuar.

5.2 DRŽAVLJANSTVO

V začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja je v državljanstvo v Zahodni Evropi postalo pomemben koncept političnih programov tako levice kot desnice. Državljanstvo vključuje tako pravice kot dolžnosti državljanov: pravice do omejevanja arbitrarnega delovanja države in dolžnosti spoštovanja delovanja države. Državljan ima pravico do privatne lastnine, država pa do pobiranja davkov. Za stratifikacijsko analizo je pomembno, da koncepta državljanstva ni mogoče percipirati kot tržno kategorijo, kot blago, pač pa ta predstavlja poseben vidik družbenega statusa posameznika ali skupine. T. H. Marshall v delu *Državljanstvo in družbeni razred* (v Crompton 1993) pravi, da se v zahodno evropskih

industrializiranih demokracijah s pojmom državljanstva vzdržuje družbeno enakost z namenom zmanjševanja in legitimiranja obstoječih družbenih neenakosti.

Marshall razlikuje tri elemente modernega državljanstva: civilno, politično in socialno. Civilno državljanstvo se nanaša na pravice, potrebne za posameznikovo svobodo: svoboda govora, misli in verovanja, pravica do zasebne lastnine, sklepanja pravno veljavnih pogodb in pravične sodne obravnave. Politično državljanstvo pomeni pravico do sodelovanja pri uveljavljanju politične moči. Socialno državljanstvo predstavlja obseg pravic, povezanih z uživanjem socialne varnosti, polne vključenosti v državo blaginjo in pravica do življenja civiliziranega državljan v skladu z primernimi življenjskimi standardi, ki veljajo v družbi. Te pravice so povezane z razvojem institucij moderne države blaginje. Etzioni (1993, 1996) v okviru komunitarističnih analitičnih usmeritev opozarja na soobstoj tako pravic kot dolžnosti posameznika kot državljan.

Blaginja države se ne oblikuje sama po sebi, njene konstitutivne in funkcionalne elemente tvorijo njeni člani z aktivnim delovanjem. Občutek dolžnosti skrbi za »drugega« bi moral postati integralni del osebnosti vsakega pripadnika skupnosti. To samo po sebi ne bi smelo biti problem, saj človeška narava nosi velik potencial samopreseganja. Razumljivo je, da človek velikokrat ostaja pri sebi in se tja tudi vedno znova vrača, res pa je tudi, da je njegovo bivanje v veliki meri odvisno tudi od »drugih«.

5.3 ŽIVLJENJSKI STIL IN POTROŠNIŠKI VZORCI VEDENJA

Potrošnjo ter razkazovanje materialnih in kulturnih dobrin se je že v predzgodovini in v zgodovini človeških družb uporabljalo kot simbol moči in dominacije. Ekonomska produkcija in zmožnost ustvarjanja države blaginje sta se v Zahodnih družbah povečali po drugi svetovni vojni, ko več ni bilo potrebno zagotavljati osnovnih sredstev za preživetje. Z dvigom življenjskega standarda ljudi je bilo o družbenih spremembah bolj smiselno govoriti v kontekstu konzumcije kot ekonomske produkcije.

Sodobni družbeni razvoj se gotovo ne odvija v smeri utopične brezrazredne družbe, ki je egalitarna in harmonična. Ossowski (v Pakulski in Waters 1996) je oblikoval tezo o ne-egalitarni brezrazrednosti, s katero je poskušal pojasniti strmo in kontinuirano družbeno

hierarhičnost ameriške in sovjetske družbe petdesetih let, vendar pa se ta za trenutne družbene skupine ne zdi primerna. Današnjih družb, ki jih lahko poimenujemo tudi ne-razredne ali post-razredne, če se želimo izogniti neprivlačnemu semantičnemu prizvoku pridevnika brezrazredne, gotovo ne moremo reflektirati kot harmonične niti egalitarne. Kompleksna družbena strukturiranost današnjih družb se razlikuje od hierarhij klasičnih razrednih družb devetnajstega stoletja in se giblje v kulturalistično oziroma *statusno določeno* fazo (*status-conventional society*). Pri zgodovinski transformaciji *ekonomsko razredne* družbe (*economic-class society*) preko *organizirano razredne družbe* (*organized-class society*) v statusno določeno družbo ne gre le za vprašanje družbene stratifikacije, ampak za eno izmed razširjenih societalnih sprememb. Ta argument se nanaša na splošna teoretična družboslovna prizadevanja, ki se osredotočajo na post-industrializacijo (Bell v Pakulski in Waters 1996), detradicionalizacijo (Beck, Giddens v Pakulski in Waters 1996), postmodernizacijo (Crook et. al. v Pakulski in Waters 1996), družbeno dezorganizacijo (Lash in Urry, Off v Pakulski in Waters 1996) in globalizacijo (Featherstone, Robertson, Waters v Pakulski in Waters 1996).

Kornblum (v Pakulski in Waters 1996) pri proučevanju delavcev v Chicagu tako ugotavlja, da čvrste družbene vezi med njimi presegajo stare razredne delitve in ustvarjajo subtilne ne-razredne delitve vzdolž regionalno-naselitvenih, etničnih, rasnih in družbeno statusnih dimenzij, ki so hkrati tudi izhodišča identitetnih skupin in lokalnih politik. Avtorji ugotavljajo podobno tudi v britanskih analizah skupnosti (Pahl in Wallace, Williams v Pakulski in Waters 1996), političnega vedenja (Rose in McAllister, Dunleavy in Husbands v Pakulski in Waters 1996) in potrošnje (Saunders, Featherstone v Pakulski in Waters 1996). Največji vpliv na politične identitete in volilne vzorce imajo spolne delitve, fragmentacija trga, bivanjske in potrošniške delitve.

Raziskava Phizacklee (v Pakulski in Waters 1996) o britanski modni industriji razkriva družbene delitve, ki izvirajo iz kombinacij ekonomskih neenakosti, rase, spola in lokalnih umeščenosti. V tekstilni industriji se ustvarja dvojni trg delovne sile zaradi stičišč organizacijskih dejavnikov (odnosi med velikimi korporacijami in malimi podkontrahenti), rasnih in spolnih razlik v določenih delovnih vzorcih, ki temeljijo na domačih normah in odnosih. Gospodarske recesije in poceni uvozi so »etnične podjetnike«, predvsem azijskega porekla, potisnile v družinska poslovanja, ki temeljijo na slabo plačanem

ženskem delu. Te delavke so zelo ranljive zaradi eksploatacijskih pogojev, ki izhajajo iz spolno opredeljenih družbenih norm (pojmovanja »ženskega dela«, socialna diskriminacija, ki omejuje njihove zaposlitvene možnosti in podobno). Podobnih študij segmentacije na lokalnem nivoju je vse več (Pakulski in Waters 1996).

Lockwood (v Pakulski in Waters 1996) in Goldthorpe in drugi (v Pakulski in Waters 1996) so poudarjali, da so pojavi multiplih družbeno ekonomskih in družbeno kulturnih fragmentacij odvisni od oblik razredne diferenciacije. Opisovali so podtipe razreda delavcev in spodnjega srednjega razreda, ki so spodbudili k oblikovanju lokalno koncentriranih in kulturno homogenih razrednih skupnosti. Sodobne študije v nasprotju s tem poudarjajo kulturno razlikovanje, predvsem med mladimi. Willis (v Pakulski in Waters 1996) pravi, da je to posledica ne le odsotnosti razredno skupnostnih vezi, ampak tudi umik od institucij, ki so razredne identitete v preteklosti spodbujale, vključno s skupnostnimi povezavami, trgovinskimi združenji in šolami. K temu je pripomogla tudi množična nezaposlenost v osemdesetih letih prejšnjega stoletja, ki je mlade izvzela iz razredno določenih delovnih situacij in komercialno podprte individualne potrošnje (Pakulski in Waters 1996).

V nadaljevanju si bomo ogledali možnosti sociološkega proučevanja nove oblike družbene organiziranosti, tj. statusno določene družbe. Analitično teoretski okvir statusno določene družbe tvorijo štirje elementi: ekonomizem, skupnostnost, behavioristična povezava in transformativna kapaciteta.

Statusno določena teorija tako vsebuje naslednje dimenzije:

- **Kulturalizem.** Statusno določen statifikacijski sistem predstavlja primarno kulturni fenomen, ki je osnovan na življenjskostilnih in potrošniških vedenjskih vzorcih, informacijskih tokovih, estetskih preferencah in vrednotnih usmeritvah. Na ta način se manifestirata družbena in materialna moč.
- **Fragmentacija.** Razredi so kot običajni statusni označevalci realni fenomeni, ne glede na virtualno neskočna konstitutivna prekrivanja nestabilnih povezav. Statusno določena družba predstavlja fluidno matrico šibkih skupin in identifikacij, ki se znotraj globaliziranega polja menjavajo in multiplicirajo.

- Avtonomizacija. S stratifikacijsko lokacijo je zelo težko predvideti subjektivne orientacije in vedenja posameznikov ali agregiranih skupin. Politične preference, dostop do izobraževalnih možnosti in drugi predstavljajo individualne interese, ki jih ni mogoče najti v zunanjih omejitvah.
- Resignifikacija, ki temelji na subjektivnih interesih. Stratifikacijski proces pomeni odprtost za stalno respecifikacijo in ustvarjalnost glede preferenc in simboličnih dimenzij, ki zagotavljajo njegovo kontinuirano regeneracijo. Vir novitet predstavljajo nenehne subjektivne izbire, ki strmijo k zadovoljevanju številnih potreb, želja, emocij (Pakulski in Waters 1996).

Pri teoretiziranju statusno določene družbe lahko izhajamo iz štirih večjih področij analize: simbolične dimenzije, multiple statusne cepitve, reflektivni individualizem in razsipnost.

Objektivno generativni fenomeni predstavljajo *simbolične dimenzije*, družbeno priznane mreže simbolov, ki lahko pomenijo izhodišča za identifikacijo in preference. Simbolične dimenzije vključujejo tudi nekatere ekonomske dimenzije, ki so tradicionalno povezane z razredom, na primer socioekonomski status, a v simbolični obliki. Poklicno udejstvovanje ni pomembno, ker lahko posameznika postavi v odnos izkoriščanja, ampak ker predstavlja statusni simbol, indikator posameznikove »pomembnosti« in njegovih potencialov potrošnje. Temu lahko vzporedno pridamo tudi dimenzije pripisanega statusa, ki so postale ovrednotene, simbolizirane in reflektirane (etničnost, religija, izobrazba, rasa, spol in seksualne preference), statuse potrošnje (yuppie, hacker, jogger in podobno) in druge vrednotno opredeljene statuse (feminist, okoljevarstvenik in podobno). Formiranje identitet se ne navezuje več na lastnino ali položaj v organizaciji (Pakulski in Waters 1996).

Deskriptivni fenomeni predstavljajo pojav *multiplih statusnih cepitev*, ki nastaja zaradi kompeticije med simbolnimi dimenzijami družbene strukture. Stratifikacijske kategorije statusno določene družbe ustvarjajo kompleksen mozaik subkultur, »novih asociacij«, civilnih iniciativ, etničnih in religijskih revolucionarnih skupin, generacijskih kohort, novih družbenih gibanj, alternativnih življenjskostilnih kolonij in podobno, nekatere so začasne, druge spet stabilnejše (Pakulski in Waters 1996).

Temeljna značilnost številnih statusnih razlikovanj sta njihova specializiranost in presečnost, članstvo v eni skupini nujno ne izključuje sodelovanja v drugi skupini. Zaradi fragmentacije posamezniki stratifikacijski sistem doživljajo kot statusni bazar, kjer lahko simultano delujejo kot člani številnih statusnih skupin in so potencialni člani katerih koli drugih skupin. Z medstatusno mobilnostjo se *samorefleksivno* prilagaja tudi posameznikova *identiteta*. Dejstvo statusnega trga ne implicira absolutnega voluntarizma, svobodno odločanje se v večini primerov navezuje na izhode iz statusnih skupin kot na vhode vanje. »Procesi družbenega zapiranja« so tudi v statusno določenih družbah še močno prisotni (Pakulski in Waters 1996).

V okviru avtonomnega delovanja posamezniki zasledujejo svoje simbolične zavezanosti, razvijajo svoje interese, identitete in vrednote. Pri tem s svojimi časovnimi, energijskimi in finančnimi resursi *razsipno* ravnaajo. Posamezniki tako redefinirajo simbolične dimenzije (resignifikacija), med njimi tudi nekatere tradicionalne dimenzije statusne pripadnosti, posebno izobrazbo, religioznost in etnično pripadnost, v kratkotrajne in dogovorjene (Pakulski in Waters 1996).

Pakulski in Waters (1996) navajata primer članka v vplivni reviji *The Economist* (številka 5, november 1994) o naraščajoči neenakost prihodkov. To ne predstavlja dokaza za vse večjo razredno neenakost, pač pa za neenake kapacitete razkošnja, kar se neposredno navezuje na statusno določeno stratifikacijo, ki smo jo obravnavali prej. Revni glede na prihodke niso pripadniki ti. podrazreda (*underclass*), pač pa statusa, ki ga definirajo simbolizacije postkolonialne migracije, rase, etničnosti, spola, starosti in vzorca družinske podpore. Njihova stigmatizacija se ne nanaša na izkoriščanje članov tega statusa, pač pa na njihovo konzumtivno nezmožnost. Lewis (v Pakulski in Waters 1996) in Valentine (v Pakulski in Waters 1996) sta pisala o revščini kot o kulturi. Morda je sedaj čas, da storimo to ponovno.

6. SKLEP

Obravnava vprašanja družbene neenakosti je tako kot analiza drugih sfer družbene stvarnosti odvisna tako od najširših ekonomskih, političnih in kulturnih pogojev družbe kot tudi od individualnih preferenc avtorja. "Spoznavne sheme" družboslovcev ne morejo nastajati izolirano od "znanstvene dediščine" družbe, v kateri ustvarjajo.

Izredna razredna teoretika, Marx in Weber, sta menila, da je znotraj kontinuiranega toka zgodovine družboslovni opazovalec v njunem času lahko opisoval temeljne premike družbenih postavitev. Govorila sta o popolnoma novih oblikah družbene stratifikacije, ki so sledile fevdalizmu. Nove podobe družbene neenakosti sta poskušala konceptualizirati in njune opredelitve so predmet analitičnih refleksij še danes (Pakulski in Waters 1996).

Izhodišče razrednega boja lahko iščemo v heterogenosti značajev in sposobnosti ljudi, vendar pa ti sami po sebi ne vsebujejo odnosov »več-manj« ali odnosov moči in nemoči. Gon po preživetju človeka spodbuja k zadovoljevanju vseh njegovih potreb. Svoboda posameznika v družbi je omejena s svobodo drugega. Če izhajajmo iz predpostavke o duhovno široki izoblikovanosti zahodnoevropskega človeka pozne moderne, izhajajoč iz razsvetljenstva in še prej pa do danes, potem bi pričakovali udejanjanje njegove etike sožitja in spoštovanja življenj drugih. Zdi se, da se dogaja ravno nasprotno. Že dobro poznana zgodba o izkoriščanju na primer vzhodnoazijskih držav v kapitalске namene multinacionalnih koncernov je nazoren primer tega (glej Hindess 1996).

Pri znanstvenih teoretskih novitetah poskušamo novo in »tuje« domestificirati kot podkategorije starega in poznanega. Neoveberjanci, kot je na primer Goldthorpe, ponujajo »mehko« ali »gesellschaftlich« (Holton in Turner v Pakulski in Waters 1996) inačico razredne opredelitve. Družbeni razred ločujejo od zaposlitvene dimenzije, število razredov tako naraste in razredni zemljevidi konvergirajo z zemljevidi zaposlitvenih hierarhij. Ker so povezave s kulturo, identiteto in politiko oslABLJENE, se ne pričakuje, da bodo z razredom še naprej pojasnjevali eksploatacijo in revščino, družbeno distanco, formiranje skupnosti ali politični konflikt. Teorijo, ki ne vključuje nobenega klasičnega razrednega konstitutivnega elementa, bi težko poimenovali kot razredno. Wright je razredno družbeno

strukturo podobno kot Goldthorpe gradil na osnovi zaposlitev posameznikov (Pakulski in Waters 1996).

Konec dvajsetega in v začetku enaindvajsetega stoletja ni enostavno pojasniti številna področja novih družbenih realnosti: spremembe v strukturi dela in zaposlovanja, predvsem postfordistične oblike fleksibilne specializacije, globalizacijo ekonomsko tržnih odnosov in hitro rast ekonomije Azijskih tigrov, rast države blaginje, opuščanje korporacijskih politik in spremenjene oblike identifikacije in politične akcije, predvsem naraščajoče pojavljanje novih politik. Razredna paradigma slabo pojasnjuje ključne politične in družbene dogodke dvajsetega stoletja: vzpon in padeč fašističnih režimov, oblike družb po vzoru nekdanje Sovjetske zveze, dekolonizacijska in postkolonizacijska formiranja in padci komunizmov ter širjenje demokratizacije in ekonomsko tržnih razmer. Koncept razreda vsebuje še manj razlagalne moči pri perečih sporih in vojnah Bližnjega Vzhoda, naraščajočem islamskem fundamentalizmu, bosanskih konfliktih ali religioznih in etničnih napetostih Indijskega polotoka. Veliko pomembnejšo vlogo imajo nacionalne, religiozne, lokalne, regionalne, etnične, spolne, rasne in seksualne identitete. O ne-razrednih identitetah bi lahko govorili tudi v preteklosti, v okviru njihovih občasno celo dominantnih družbenih pozicij. V devetnajstem in zgodnjem dvajsetem stoletju je bilo razredno vprašanje v središču političnih refleksij, razredna družbena imaginacija je bila močna in jasna, razredna identifikacija trdna, predvsem med delavci. O vsem tem danes seveda ne moremo več govoriti (Pakulski in Waters 1996).

Proces radikalne razredne disolucije smo si ogledali preko njegovih družbenoekonomskih, družbeno reprodukcijskih, družbeno kulturnih in družbeno političnih dimenzij. Disolucija razreda pa zagotovo ne pomeni konca zgodovine (Fukuyama v Pakulski in Waters 1996). Družbene razlike bodo še vedno obstajale, čeprav bodo družbeni konflikti sledili različnim vzorcem in polaritetam. Prav tako ne moremo govoriti o koncu kapitalizma kot sistema generalizirane produkcije blaga, ki jo usmerja racionalna kapitalska kalkulacija. Pojav post-razrednega kapitalizma postavlja pod vprašaj predvidevanja razredne teorije, socialističnega kritizma in liberalne apologije. Razredne skupine niso niti razdeljene niti harmonične in egalitarne. O že afirmiranih post-razrednih razvitih evropskih družbah je verjetno prezgodaj govoriti, gotovo pa je smiselna vnovična refleksija verodostojnosti te teze (Pakulski in Waters 1996). Sodobne družbe je smiselno reflektirati in ponovno

strukturirati skozi prizmo vsebin kot so znanje, državljanstvo ter življenjsko stilni in konzumpcijski vzorci vedenja ljudi.

V dobi nastajanja in uveljavljanja industrijskega kapitalizma delavskega razreda z marksističnimi opredelitvami ni bilo težko prepoznati. Ta družbeni fenomen je kot druge gospodarske, politične in kulturne družbene konstelacije v človeški zgodovini doživljal spremembe. Sprememba sama po sebi lahko nosi velik potencial prehoda narave družbenega fenomena na višjo kakovostno stopnjo. Vsaka družbena transformacija se razvije in utrjuje v smeri večje adaptacijske sposobnosti na določene časovne, prostorske in socialne pogoje. Težko bi rekli, da spremembe sfere družbenega vzniknejo iz njej inherentnih dejavnikov. Družbeno vedno tvorijo tudi posamezniki in interakcije med njimi.

Pojem brezrazrednosti kot aktualni pojasnjevalni termin razvitih zahodnih družb se zdi neprimeren, saj sprememb značilnosti družb ne oriše celostno. Raje kot o negaciji oziroma odsotnosti razrednih dimenzij družb, brez-razrednosti, je smiselno podati izrazno polnejši izraz z večjo interpretacijsko močjo. Že izraz brez-razrednost predpostavlja alternativo z drugo mogočo družbeno skupino. Tako je opredelitev družb Zahoda glede na njihove življenjskostilne in vrednotne poudarke kot statusno določenih zelo argumentirana. Nikakor pa ne smemo predpone brez razumeti kot odsotnost vsakršnih neenakosti.

Ne-zamejenost duha z družbeno razrednimi znaki v človeku vzbudi željo, voljo in moč za doseganje boljših življenjskih pogojev. Temeljni interesi družbenega razreda, ki globlje koreninijo kot neposredni, bi imeli ob svojem uresničevanju tudi korenitejše posledice. Zdi se, da je ideja socialistične revolucije (še vedno) utopična. Revolucija pomeni relativno hitro in veliko družbeno transformacijo, ki po izvršitvi zaradi kompleksnosti ekonomskih, kulturnih, političnih in drugih razmer družbe ne more zagotoviti izboljšanja življenjskih pogojev glavnih akterjev revolucije. Njen ugoden izid je toliko manjši ob nezadostni izkoriščenosti skupinskih kapacitet in osebni angažiranosti vsakega člana skupine, ki je pobudnica in izvajalka revolucionarnih družbenih procesov. Verjetno leži še največji potencial sprememb v posameznikovih osebnih prizadevanjih pri izgrajevanju in krepitvi lastnih moči in resursov.

Analitična in konceptualna kompleksnost sociološke teorije bosta nedvomno le še naraščali, kar še toliko bolj terjata smotrno distanco do favoriziranja enotnega razlagalnega aparata. Še bolj nesmiselno je iskati »magični« teoretski ključ, ki bo za vselej pojasnil vprašanja družbene neenakosti, konfliktov in stratifikacije. Senzitivnost in afiniteta do raznolikosti teoretskih refleksij se zdi za sodobno sociologijo zelo smiselna. V luči kompleksnosti družbenih fenomenov mora sociološka teorija ostati odprta za razumevanje raznorodnih vzvodov delovanj posameznikov. Žive družbene realnosti ni mogoče stisniti v omejujoč konceptualni okvir, sicer se oddalji od samega predmeta analize in s tej od same sebe.

7. LITERATURA

1. Althusser, Louis (1971): *Lenin and Philosophy and other Essays*. London: NLB.
2. Beck, Ulrich (2001): *Družba tveganja. Na poti v neko dolgo moderno*. Ljubljana: Krtina.
3. Bell, Daniel (1973): *The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting*. New York: Basic Books.
4. Bell, Daniel (1988): *The End of Ideology. On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties*. Cambridge: Harvard University Press.
5. Berger, Peter in Samuel Huntington, ur. (2002): *Many Globalisations. Cultural Diversity in the Contemporary World*. Oxford: Oxford University Press.
6. Best, Shaun (2005): *Understanding Social Divisions*. London: Sage Publications.
7. Blalock, Hubert jr. (1991): *Understanding Social Inequality*. London: Sage Publications.
8. Bottomore, Tom (1964): *Elites and Society*. London in New York: Routledge.
9. Breen Richard in David Rottman (1995): *Class Stratification. A Comparative Perspective*. New York: Harvester Wheatsheaf.
10. Crompton, Rosemary (1993): *Class and Stratification. An Introduction to Current Debates*. Cambridge: Polity Press.

11. Dahrendorf, Ralf (1990): *The Modern Social Conflict. An Essay on The Politics of Liberty*. Berkeley in Los Angeles: University of California Press.
12. Esping-Andersen, Gosta, ur. (1993): *Changing Classes. Stratification and Mobility in Post-Industrial Societies*. London: Sage Publications.
13. Etzioni-Halevy, Eva (1993): *The Elite Connection. Problems and Potential of Western Democracy*. Cambridge: Polity Press.
14. Etzioni, Amitai (1993): *The Spirit of Community: Rights, Responsibilities and the Communitarian Agenda*. New York: Crown Publishers.
15. Etzioni, Amitai (1996): *The New Golden Rule. Community and Morality in a Democratic Society*. New York: Basic Books.
16. Gerth Hans in Wright Mills (1958): *From Max Weber: Essays in Sociology*. New York: A Galaxy Book.
17. Giddens, Anthony (1984): *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity Press.
18. Gorz, Andre (1982): *Farewell to the Working Class. An Essay on Post-Industrial Socialism*. London: Pluto Press.
19. Higley John in Gyorgy Lengyel, ur. (2000): *Elites after State Socialism. Theories and Analysis*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.
20. Hindess, Barry (1996): *Discourses of Power. From Hobbes to Foucault*. Oxford: Blackwell Publishers.
21. Inglehart, Ronald (1990): *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton: Princeton University Press.
22. Jogan, Maca (1976): Ralf Dahrendorf in razredni konflikt v »industrijski« družbi. ČKZ 17/18, 46-71.
23. Klinar, Peter (1979): *Poglavja iz razredne in slojevske strukture družbe*. Ljubljana: Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo.
24. Lee, David in Bryan Turner (1996): *Conflicts about Class. Debating Inequality in late Industrialism*. London in New York: Longman.
25. Malnar, Brina (1996): *Zaznava družbene neenakosti*. Ljubljana: FDV.
26. Marger, Martin (2002): *Social Inequality Patterns and Processes*. Boston: Mc.Graw Hill.
27. Pakulski, Jan in Malcom Waters (1996): *The Death of Class*. London: Sage Publications.

28. Sorokin, Pitirim (1964): Social and Cultural Mobility. Glencoe: The Free Press of Glencoe.
29. Wallerstein, Immanuel (1999): Utopistike ali izbira zgodovinskih možnosti 21. stoletja. /**cf.*, Ljubljana.
30. Wright, Erik Olin (1978): Class, Crisis and the State. London: NLB.
31. Žižek, Slavoj in Rado Riha, ur. (1981): Kritična teorija družbe. Ljubljana: Mladinska knjiga.
32. Žun, Anton, ur. (1974): Antonio Gramsci. Izbrana dela. Ljubljana: Cankarjeva založba.